

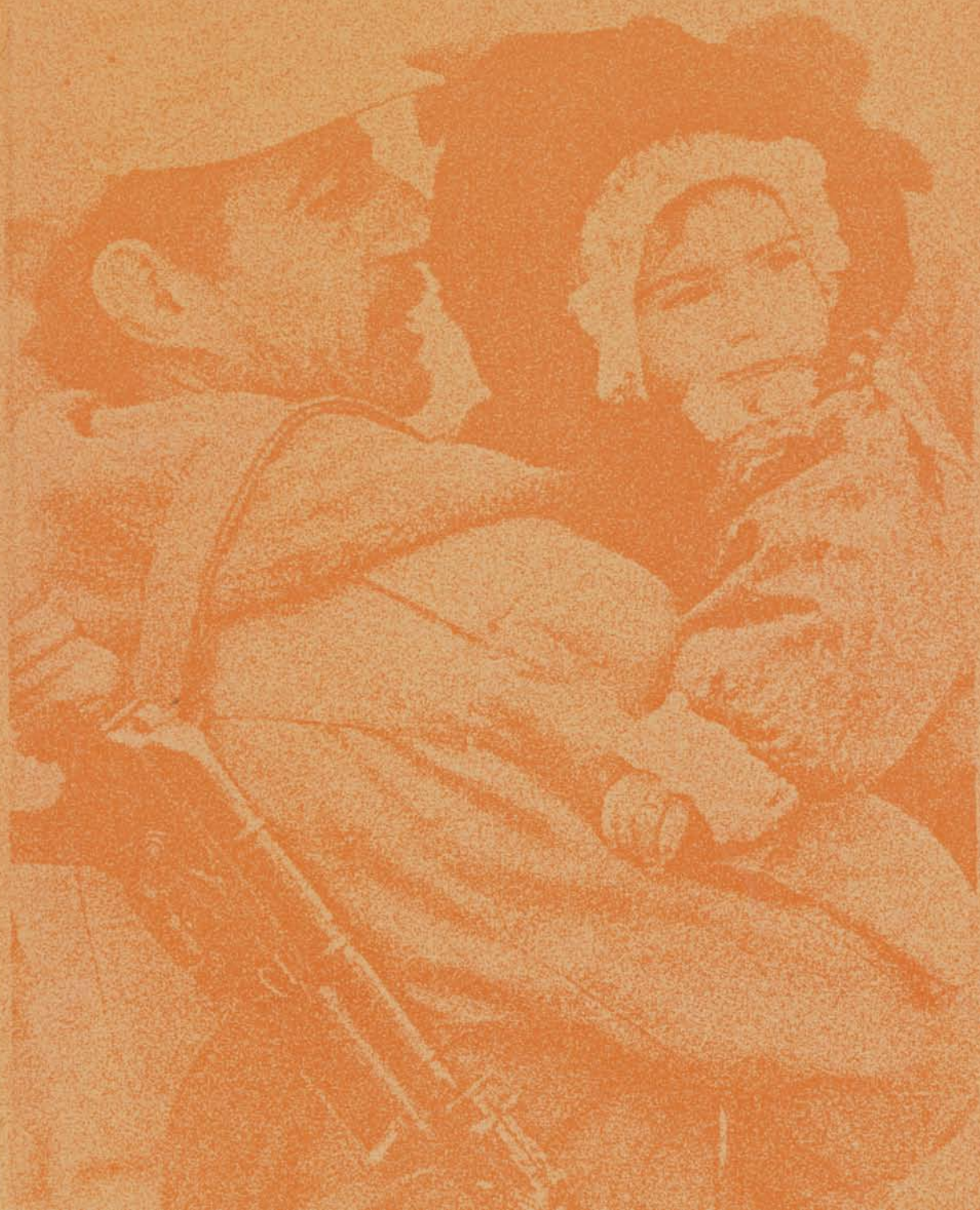
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՈՒԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

3•1997

ՀԱՆՈՒՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ, ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ, ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ВО ИМЯ МИРА, БЕЗОПАСНОСТИ, ДЕМОКРАТИИ
FOR PEACE, SECURITY, DEMOCRACY

Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը
և Ռուսաստանյան Դաշնության առաջին փոխվարչապետ Ա. Չուբայսը
անցնում են պատվո պահակախմբի շարքի առջև (Մոսկվա, 1997 թ. օգոստոս)

Президент Республики Армения Л. Тер-Петросян
и Первый вице-премьер Российской Федерации А. Чубайс
обходят строй почетного караула (Москва, август 1997 г.)

The President of the Republic of Armenia L. Ter-Petrosian
and the First Vice-Prime Minister of the Russian Federation A. Choubays
review the Guard of Honor (Moscow August 1997)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՈԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից
տարին չորս անգամ

3.1997

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ԿՈԼԵԳԻԱ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Շիրխանյան Վ. Գ.
(նախագահ)

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Ա. Մուրադյան, Ալյանավոր պորավարը, մեծ հայրենասերը 5

Քոթանջյան Հ. Ս.
(գլխավոր խմբագիր)

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. Գ. Մելքոնյան, Աշխարհաքաղաքական գործունը և Անդրկովկասի աշխարհաքաղաքական նկարագիրը 28

Աբրահամյան Մ. Ա.
Ավետիսյան Մ. Վ.
Գասպարյան Վ. Ս.
Գևորգյան Է. Ս.

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. Ս. Սարկիսյան, Հրամանատարների պատրաստությունը որպես ՀՀ ՁՈՒ-ի մարտունակության բարձրացման հիմք 42

Գորդիենկո Ի. Վ.
Զինկիչ Ա. Վ.
Խորխորունի Վ. Վ.
Կարապետյան Լ. Ս.

ԱՎԻԱՑԻԱ

Ե. Ա. Համբարյան, Ավիացիոն տեխնիկայի շահագործումը ըստ տեխնիկական վիճակի 52

Հայրապետյան Վ. Ա.
Հարությունյան Ա. Թ.
Հարությունյան Գ. Բ.
Հարությունյան Մ. Հ.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Վ. Ղազարյան, Զորակոչային տարիքի անձանց բժշկական հետապոստման կազմակերպման սկզբունքները 57

Հարությունյան Վ. Վ.
Մարտիրոսով Լ. Ա.
Շահումյան Ս. Ն.
Պալյան Հ. Ս.

ՋԵՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ն. Ն. Գոլովին, Մարտի հետապոստություն. մարտի որպես մարտիկի գործունեության և հատկությունների հետապոստություն 64

Պետրոսյան Ա. Ա.
Պետրոսյան Գ. Լ.
Սարգսյան Ա. Գ.
Սարգսյան Ա. Ե.
Սարգսյան Մ. Ս.

ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Խ. Բաղդասարյան, Համարի բառարան 73

Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.
Տեր-Թադևոսով Ա. Ի.

«АЙКАКАН БАНАК» («АРМЯНСКАЯ АРМИЯ»)

ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
№ 3, 1997

Издается 4 раза в год

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

В. Г. Ширханян (председатель); *Г. С. Котанджян* (гл. редактор);
М. А. Абрамян; *М. В. Аветисян*; *В. Л. Айрапетян*; *А. Т. Арутюнян*; *В. В. Арутюнян*;
Г. Б. Арутюнян; *М. А. Арутюнян*; *В. С. Гаспарян*; *Э. С. Геворгян*; *И. В. Гордиенко*;
А. В. Зиневич; *А. С. Карапетян*; *А. А. Мартиросов*; *О. С. Палян*; *А. А. Петросян*;
Г. А. Петросян; *А. Г. Саркисян*; *А. Е. Саркисян*; *М. С. Саркисян*; *Н. Г. Тер-Григорьянц*;
А. И. Тер-Татевосов; *В. В. Хорхоруни*; *С. Н. Шахсуварян*.

НАУЧНОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ И РЕДАКТИРОВАНИЕ

генерал-майор *М. А. Абрамян*; подполковник, д. мед. н., профессор *Б. Н. Арутюнян*;
генерал-лейтенант *В. В. Арутюнян*; лейтенант, к. филос. н., доцент *С. Г. Арутюнян*;
к. филос. н., доцент *В. Х. Багдасарян*; подполковник, д. ист. н., профессор *Б. П. Балаян*;
полковник, д. полит. наук, академик Российской Академии военных наук *Г. С. Котанджян*;
генерал-майор *Л. А. Мартиросов*; генерал-майор *С. С. Мартиросян*;
гвардии подполковник в отставке, д. ист. н., засл. деят. науки РА *В. А. Мурадян*;
майор, д. тех. н., академик Российской Академии военных наук *А. Е. Саркисян*;
генерал-лейтенант *Н. Г. Тер-Григорьянц*.

СОДЕРЖАНИЕ

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

В. А. Мурадян. Выдающийся полководец, горячий патриот 5 (24)*

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА

М. Г. Мелконян. Геополитический фактор и геополитическая картина Закавказья 28 (38)

БОЕВАЯ ПОДГОТОВКА

М. С. Саркисян. Подготовка командиров—основа повышения боеспособности ВС РА 42 (49)

АВИАЦИЯ

Е. А. Амбарян. Эксплуатация авиационной техники по ее техническому состоянию 52 (55)

ВОЕННАЯ МЕДИЦИНА

А. В. Казарян. Принципы организации медицинского обследования лиц призывного возраста 57 (61)

ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ВОСПИТАНИЕ

Н. Н. Головин. Исследование боя. Исследование деятельности и свойств человека как бойца 64

ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

В. Х. Багдасарян. Словарь номера 73

* Цифры в скобках обозначают страницу, с которой начинается резюме на русском языке.

«HAIKAKAN BANAK» («ARMENIAN ARMY»)

MILITARY-SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE MINISTRY OF DEFENCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
N 3, 1997

Is published 4 times a year

EDITORIAL BOARD

V. G. Shirkhanian (Chairman), *H. S. Kotanjian* (Editor-in-Chief),
M. A. Abrahamian, *M. V. Avetissian*, *V. S. Gasparian*, *E. S. Gevorgian*, *I. V. Gordienko*,
V. A. Hairapetian, *A. T. Haroutunian*, *G. B. Haroutunian*, *M. H. Haroutunian*, *V. V. Haroutunian*,
L. S. Karapetian, *V. V. Khorkhoruny*, *L. A. Martirossov*, *H. S. Palian*; *A. A. Petrossian*,
G. L. Petrossian, *A. E. Sargssian*, *A. G. Sargssian*, *M. S. Sargssian*, *S. N. Shahsouvarian*,
N. G. Ter-Grigoriants, *A. I. Ter-Tatevossov*, *A. V. Zinevich*.

SCIENTIFIC CONSULTING AND EDITING

M. A. Abrahamian, Major-General; *V. Kh. Baghdassarian*, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy);
B. P. Balayan, Lieutenant-Colonel, Prof., Dr. of Hist. Sc.; *B. N. Haroutunian*, Lieutenant-Colonel,
Prof., Dr. of Medicine; *S. H. Haroutunian*, Lieutenant, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy);
V. V. Haroutunian, Lieutenant-General; *H. S. Kotanjian*, Colonel, Dr. of Polit. Sc., Academician of
Russian Military Sciences Academy; *S. S. Martirosian*, Major-General; *L. A. Martirossov*, Major-
General; *V. A. Mouradian*, Guards Lieutenant-Colonel (Ret.), Dr. of Hist. Sc., Honorary Scientist of
RA; *A. E. Sargssian*, Major, Dr. of Tech. Sc., Academician of Russian Military Sciences Academy;
N. G. Ter-Grigoriants, Lieutenant-General.

Consultation in English Military Terminology: *A. Armenian*, Ph. D.

CONTENT

MILITARY HISTORY

V. A. Mouradian. The outstanding commander and passionate patriot . . . 5 (26)*

MILITARY POLICY

M. G. Melkonyan. The Geo-political factor and a Geo-political survey of
Transcaucasia 28 (39)

MILITARY TRAINING

M. S. Sargssian. The Commander's trainig-basis for increase of combat
readiness of the Armed Forces of the Republic of Armenia 42 (50)

AVIATION

E. A. Hambarian. The exploitation of aviation equipment in accordance
with its technical condition. 52 (56)

MILITARY MEDICAL SCIENCE

A. V. Kazarian. The principles of conducting medical examination of the
draftees. 57 (62)

MILITARY PSYCHOLOGY AND EDUCATION

N. N. Golovin. Analysis of combat. The Research of individual's activity
and his virtues (human characteristics) as a warrior 64

MILITARY-SCIENTIFIC TERMINOLOGY

V. Kh. Baghdassarian. Volume dictionary 73

* Numbers in brackets mean page of Summary in English.

Ի գիտություն հեղինակների և ընթերցողների

Հոդվածները պետք է ներկայացվեն հայերեն լեզվով, երկու օրինակով՝ մեքենագրված երկու ինտերվալով, մինչև 15 էջ ծավալով, հոդվածին կից պետք է լինի նրա ռուսերեն ամփոփումը մինչև 2 էջ ծավալով:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարևոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության և գաղտնիության պահանջների պահպանման համար:

Հեղինակների դիրքորոշումը պարտադիր չէ, որ համընկնի խմբագրության դիրքորոշման հետ:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը, նկարները, լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Ձեռագրերը հետ չեն վերադարձվում:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող ռազմաճակատային հապավումները:

К сведению авторов и читателей

Статьи следует представлять на армянском языке, в двух экземплярах, в пределах 15 страниц, напечатанных в два интервала, с приложением резюме на русском языке объемом до 2-х страниц.

Авторы должны давать сноски на использованные наиболее важные источники.

Авторы ответственны за достоверность и несекретность фактов, приводимых в статьях.

Позиции авторов не обязательно совпадают с позицией редакции.

Диаграммы, схемы, чертежи, рисунки, фотоснимки должны быть исполнены в четком изображении, пригодными для печати.

Рукописи не возвращаются.

В статьях должны быть раскрыты употребляемые военно-специальные аббревиатуры.

For the information of the authors and readers

The articles should be in Armenian. Please, supply two copies. Articles are to be double spaced and not exceed 15 pages in length. Provide Russian summaries (2 page maximum).

Authors should give footnotes for the sources used.

Authors are responsible for the accuracy and the non-confidential nature of the facts given in the articles.

Opinion expressed herein are those of the authors and are not necessarily those of the editorial board.

Diagrams, schemes, drawings, pictures, and photos should be of print quality.

Manuscripts are not returned.

Please explain acronyms.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԿԱՆԱՎՈՐ ԶՈՐԱՎԱՐԸ, ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԸ

(Հ. Բ. ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԻ ԾՆՆԳՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ.)

*Վ. Ա. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, գլխադիպյալի պաշտոնաթող փոխգնդապետ,
պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ*

Յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ ժողովուրդ ունի այնպիսի փառապանծ գավակներ, որոնց հիշատակը տարիների հետ ոչ միայն չի խամրում, այլև հակառակը՝ էլ ավելի լուսավոր ու պայծառ է դառնում: Ժամանակի լուսի տակ նըրանց գործերն ու արարմունքները էլ ավելի նշանակալից ու ծանրակշիռ են երևում՝ դառնալով իրենց ժողովրդի անցյալի ու ներկայի մի անկապտելի մասը: Նրանց կերպարները, սխրանքները հուսալի բարոյական ուղեցույց են դառնում ներկա ու ապագա սերունդների համար: Այդպիսի մարդկանց շարքին է իրավամբ դասվում հայ ժողովրդի պանծալի գավակ, Խորհրդային Միության մարշալ, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Հովհաննես Բրիտափորի Բաղրամյանը, որի ծննդյան 100-ամյակը նշվում է ընթացիկ տարում: Բաղրամյանը, լինելով երկաթուղային բանվորի ընտանիքի գավակ, ըզգենդար ուղի անցավ տեղի ուսումնարանի աշակերտից ու ցարական բանակի շարքայինից մինչև մեծ տերության մարշալ և դարձավ այն ականավոր խորհրդային զորավարներից մեկը, որոնք ֆաշիստական Գերմանիայի ու նրա կամակատարների մինչև ատամները պինված հորդանների դեմ մղված մահացու գոտեմարտում ապահովեցին նրանց լիակատար ջախջախումը և փրկեցին համաշխարհային քաղաքակրթությունը ոչնչացումից՝ խաղաղություն բերելով մեր մոլորակին:

Հ. Բ. Բաղրամյանը ծնվել է 1897 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ասդրկովկասյան երկաթուղու Ելիզավետպոլ կայարանում (ներկայումս Գանձակ (Գյանջա) քաղաքում), ճանապարհային բանվորների մի

պինանոցում: Նա մեծանում էր համերաշխ բանվորական կոլեկտիվի երեխաների հետ: Ամեն ամառ նա մեկնում էր պասյի մոտ՝ իր հարազատ Չարդախլու գյուղը, որը գտնվում էր բարձրադիր սարավանդի վրա: Հովհաննես Բաղրամյանն իր ողջ կյանքում պահպանեց մեծ սերը այն վայրերի նկատմամբ, որտեղ անց էր կացրել իր մանկությունը, որտեղ առնականացել էր իր սիրտը:

1907—1912 թթ. պատանի Բաղրամյանը սովորել է տեղի երկաթուղային ուսումնարանում, այնուհետև՝ Թիֆլիսի երկաթուղային տեխնիկական ուսումնարանում, որը բարձր գնահատականներով ավարտեց 1915 թ. մայիսին: Ստանալով ճանապարհային ծառայության տեղամասի տեխնիկի մասնագիտություն՝ նա աշխատանքի անցավ Ելիզավետպոլ կայարանում: Թվում էր, թե, ունենալով այն ժամանակների համար սլատկառելի կրթություն, լավ մասնագիտություն և գտնվելով ծնողների խնամքի տակ, կարելի էր հանգիստ ապրել, ընտանիք կազմել և զբաղվել գավակների դաստիարակությամբ: Թեև արդեն մոտ էր Կորակոչային տարիքը՝ 18 տարին, բայց դա կարող էր նրան չանհանգստացնել. երկաթուղայինների բանակ չէին տանում:

Սակայն Հովհաննես Բաղրամյանին մտատանջում էր մի այլ հանգամանք՝ 1915 թ. գարնանը երիտթուրքական դահիճների կողմից ձեռնարկված հայասպանությունը: Մարշալն իր հուշերում, խոսելով այն օրերի իր մտատանջությունների մասին, նշում է, որ ինքը չէր ցանկանում հեռու մնալ արտելի թշնամու դեմ իր հարազատ ժողովրդի կողմից մղվող պայքարից, որ ձգտում էր ռավմա-

ճակատ մեկնելու՝ ռուս պինվորների հետ թուրք դահիճների դեմ կռվելու համար: «Գրոված այդ պգայմունքներից, — իր հուշերում գրում է Բաղրամյանը, — և հաղթահարելով ծնողներիս դիմադրությունը՝ 1915 թ. հոկտեմբերի 9-ին ես կամավոր մտա ռուսական բանակի շարքե-

Գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Բաղրամյան 1942 թ. (գնդապետ Հրանտ Բաղրամյանի հավաքածուից. տպագրվում է առաջին անգամ)

րը»¹: Հենց այդ ժամանակ էլ իր խնդրանքով նա ուղարկվեց ռազմաճակատ:

Ռազմաճակատում 18-ամյա պատանուն որպես շարքայինի հարկ եղավ կրելու պատերազմի բոլոր փորձությունները: Բայց ֆիզիկապես առողջ, բարոյապես տագնապահար պատանին, արհաբար հաղթահարելով այդ դժվարությունները, ձեռք բերեց մարտում խիպախ և իր դատողություններում լրջախոհ ռազմիկի համբավ: Եվ պատահական չէր, որ երբ նրա գնդից պահանջվեց ներկայացնել 3—4 շարքայինի՝ ենթասպայական դըպ-

րոց ուղարկելու համար, առաջին հերթին նշվեց Բաղրամյանի անունը: 1917 թ. ըսկըվբին նա 1-ին թիֆլիսյան ենթասպայական դպրոցի յունկեր էր: Իսկ դպրոցն ավարտեց արդեն փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ 1917 թ. հուլիսին: Հատկանշական է երիտասարդ Բաղրամյանի կենսագրության հետևյալ մանրամասը: Երբ, ավարտելով դպրոցը, նա ուղարկվեց պահեստային գունդ որպես կրտսեր սպա, պինվորական ժողովը սպատասեր սպային միաձայն ընտրեց վաշտի հրամանատար: Դա տագնապ առաջ բերեց պորամասի հրամանատարական շրջաններում, և Բաղրամյանին շուտափույթ ուղարկեցին թուրքական ռազմաճակատ՝ դարձյալ որպես կրտսեր ըսպա: Այս կոչումով նա մասնակցեց թուրքական հորդանների դեմ Կարսի ուղղությամբ մղված մարտերին և Սարդարապատի ճակատամարտին: Երբ 1920 թ. նոյեմբերին Հայաստանում հաստատվեց խորհրդային իշխանություն, 23-ամյա Բաղրամյանը դարձավ Կարմիր բանակի 76-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդի գնդապրային հեծելավաշտի հրամանատար:

1923 թ. գարնանը դիվիզիա այցելեց Խորհրդային Հայաստանի ռազմական գործերով նոր ժողովում, քաղաքացիական պատերազմի լեգենդար հերոս Գ. Գ. Գալը (Հայկ Դմիտրիի Բժշկյանց): Հեծյալ գունդը շարվեց ժողովուրդի հետ հանդիպման համար: Բաղրամյանն իր հուշերում մանրամասնորեն պատմում է, թե ինչպես Գայն ամբողջ օրն անցկացրեց գնդում, ինչպես կատարեց պորատեսը, ինչպես էր վրուցում հրամանատարների և մարտիկների հետ: Բաղրամյանը գրում է. «Գայն անջնջելի տպավորություն գործեց ինձ վրա: Դա մի այնպիսի պորավար էր, որին ցանկանում էի նմանվել ամեն ինչում: Ես ձգտում էի որքան հնարավոր է ավելի հանգամանորեն ծանոթանալու նրա փայլուն մարտական կենսագրությանը, և դա ինձ հաջողվեց»²:

Այդ ժամանակ Բաղրամյանը, որն արդեն դարձել էր այդ դիվիզիայի գնդի

¹ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания. Е., 1979, сс. 25—26.

² Նույն տեղում, էջ 124:

հրամանատար, չէր կարող անգամ երեւակայել, որ Գայի լուսավոր կերպարը խրթան կդառնա իր բարեկամությանը մի այլ՝ ապագա լեգենդար մարդու և մեծ պորավարի՝ Գ. Վ. Ժուկովի հետ: Իսկ դա կատարվեց հետևյալ կերպ:

Երբ Ժուկովը, որին Լենինգրադի բարձրագույն հեծելապորային դպրոց ուսման էր ուղարկել այդ ժամանակ արդեն 7-րդ սամարյան հեծելապորային դիվիզիայի հրամանատար նշանակված Գայը, ծանոթացավ դպրոցի՝ գնդերի հրամանատարների ուսումնական խումբում քննարկված մի հայ երիտասարդի՝ Հովհաննես Բաղրամյանի հետ, ապա նրա մեջ տեսավ իր սիրելի պորավարի բնութագծերը հիշելիտող շատ գծեր: Իսկ թե ինչ տպավորություն գործեց Ժուկովը Բաղրամյանի վրա, այդ մասին վերջինըս գրել է իր հուշերում. «Գեորգի Կոնստանտինովիչ Ժուկովը մեր խմբի ունկընդիտների մեջ ամենաընդունակներից մեկն էր համարվում: Այդ ժամանակ արդեն նա առանձնանում էր ոչ միայն վառ արտահայտված կամային որակներով, այլև ինքնատիպ մտածողությամբ»³:

Մարտավարության պարապմունքներում նրանք երկուսն էլ համակուրսեցիների հետ բանավեճերում աչքի էին ընկնում իրենց խստիվ տրամաբանական ելույթներով: Դա կարևոր գործոն էր նրանց բարեկամության ամրապնդման համար: ՈՒսումն ավարտելուց հետո Բաղրամյանը վերադարձավ իր գունդը, որի հրամանատարը եղավ 8 տարի:

1930 թ. Բաղրամյանը կանչվեց Մոսկվա՝ Կարմիր բանակի բարձրագույն հրամանատարական կազմի կատարելագործման եռամսյա դասընթացներին: Ավարտելով այդ դասընթացները՝ նա հաջողությամբ հանձնեց մրցութային քննությունները և, ստանալով բավակա նաշափ բարձր ընդհանուր նիշ, ընդունվեց Մ. Վ. Ֆրունզեի անվան ռազմագիտական ակադեմիան: 1934 թ. գերապան-

յությամբ ավարտելով այն՝ Բաղրամյանն ուղարկվեց Կիևի պինդորական օկրուգ որպես հեծելապորային դիվիզիայի շտաբի պետ: Այստեղ նա դարձավ փայլեց իր շտաբական և հրամանատարական գիտելիքներով: Օկրուգի հրամանատարությունը բազմիցս նշել է դա՝ օկրուգային պորավարժությունների ու տարաշարժների արդյունքներն ի մի բերելու ժամանակ: Ըստ ամենայնի հենց դա հիմք հանդիսացավ Բաղրամյանին գլխավոր շտաբի 1936 թ. ստեղծված ակադեմիա ընդունվելու համար: Թե ինչպես Բաղրամյանն իրեն դրսևորեց երկրի այդ ամենաբարձր ռազմագիտական ուսումնական հաստատությունում, այդ մասին վկայում է այն փաստը, որ Բաղրամյանը, 1938 թ. ավարտելով ակադեմիան, թողնըվեց այնտեղ որպես ավագ դասախոս:

Գլխավոր շտաբի ակադեմիայում երկու տարի սովորելուց և երկու տարի դասավանդելուց հետո գնդապետ Բաղրամյանը մեծ ցանկություն ունեցավ վերադառնալու շտաբային ծառայության, բանակ: Մի անգամ, հանդիպելով Կիևի հատուկ պինդորական օկրուգի շտաբի իրեն ծանոթ գեներալներից մեկին, Բաղրամյանը պատմեց նրան իր ցանկության մասին: Ծանոթը խորհուրդ տվեց երկու խոսք գրել օկրուգի հրամանատար նշանակված Ժուկովին և խոստացավ գրությունը հանձնել անձամբ նրան⁴: Բաղրամյանն այդպես էլ վարվեց: Եվ 1940 թ. դեկտեմբերին Կիևի հատուկ պինդորական օկրուգի հրամանատարի միջնորդությամբ գնդապետ Բաղրամյանը ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովուրդի հրամանով նշանակվեց այդ օկրուգի 12-րդ բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի պետ:

Հին բարեկամների հանդիպումը Կիևում շատ ջերմ էր: Իսկ երբ Բաղրամյանը պատրաստվում էր ծառայության վայր մեկնելու, Ժուկովն ասաց, որ առայժմ պետք է մնալ Կիևում, քանի որ կան կարևոր գործեր: Եվ պատմեց, որ Մոսկվայում կազմակերպվում է պինված ուժերի ղեկավար կազմի խիստ պատասխանատու համաբանակային խորհրդը-

³ Հ. Բ. Բաղրամյան, նշ. աշխ., էջ 132 (այդ մասին տես նաև Վ. Ա. Մուրայյան, Մարշալ Բաղրամյանը մարշալ Ժուկովի մասին: «ՀԻ», հմ. 1-2, 1997 թ.: Խմբ.):

⁴ Шу йму жу տեղում, էջ 167-168:

դակցություն, որին մասնակցելու է նաև Բ. Վ. Ստալինը: Կիևի հատուկ պինվորական օկրուգի հրամանատարին հանձնարարված էր այդ խորհրդակցությունում հանդես գալ «Ժամանակակից հարձակողական օպերայիայի բնույթի մասին» թեմայով պեկուցումով: Ժուկովը Բաղրամյանին առաջարկեց օգնել իրեն այդ պեկուցման վրա աշխատանքում՝ ներգրավելով օկրուգի շտաբի օպերատիվ բաժնի մտահասու սպաներին:

Նշանակված ժամկետին նախագիծը ներկայացվեց ժողկոմին: Իսկ երկու շաբաթ անց վանգահարեց գլխավոր շտաբի պետ Վ. Ա. Մերեցկովը և հայտնեց, որ պեկուցման նախագիծը ղեկավարության հավանությանն է արժանացել և պետք է պատրաստվել ելույթի⁵:

Խորհրդակցությունը կայացավ 1940 թվականի դեկտեմբերին: Այդ նույն օրերին Ժուկովի ներկայացմամբ պաշտպանության ժողկոմի հրամանով գնդպետ Հ. Բ. Բաղրամյանը նշանակվեց Կիևի հատուկ պինվորական օկրուգի ընտանի օպերատիվ բաժնի պետ — շտաբի պետի տեղակալ: Հենց որ հրամանը ստորագրվեց, Ժուկովը վանգահարեց Մոսկվայից, ջերմ և սրտագին շնորհավորեց Բաղրամյանին նոր նշանակման առթիվ և խնդրեց ամբողջությամբ ներգրավվել հունվարի կեսերին ծրագրված օկրուգային հավաքի համար նյութերի պատրաստման աշխատանքներում: Օկրուգի հրամանատարը խնդրեց ուրվագծել այդ հավաքում իր (Ժուկովի) պեկուցման հիմնական թեզիսները:

Ժուկովը Կիև վերադարձավ 1941 թ. հունվարի 16-ի առավոտյան՝ արդեն նշանակված լինելով գլխավոր շտաբի պետ: Վերադառնալուց անմիջապես հետո հանդիպելով Բաղրամյանին՝ նա խնդրեց քննարկման ներկայացնել պատրաստված նյութերը: Երեկոյան նա դրանք վերադարձրեց աննշան ուղղումներով: Ինչպես նշված է Բաղրամյանի հուշերում, Ժուկովն ըստ երևույթին գոհ

էր եղել պատրաստված նյութերից: Նա Բաղրամյանին մեկնեց ևս մի թղթապանակ և ասաց. «Սա իմ պեկուցումն է ճշտումներով և լրացումներով: Կարգադրիր, որ վերամեքենագրեն: Հատկապես վերափոխել եմ Գերմանիային վերաբերող էջերը: Իրադրությունը փոփոխվում է Եվրոպայում վերմախտի յուրաքանչյուր նոր հաղթանակից հետո: Ըստ երևույթին, ֆաշիստական Գերմանիայի հետ բախումից խուսափելն անհնար է»⁶, տխուր ավարտեց բարեկամի հետ իր վստահական պրույցը Ժուկովը:

Երբ պատերազմն սկսվեց, Բաղրամյանը պաշտեցնում էր Կիևի հատուկ պինվորական օկրուգի շտաբի օպերատիվ բաժնի պետ — շտաբի պետի տեղակալի պաշտոնը: Այդ պաշտոնում նա գործունե մասնակցություն ունեցավ Կիևի պաշտպանության կազմակերպմանը: Շնորհիվ քաղաքի պաշտպանների տոկունության, անձնուրաց դիմադրության տապալվեցին Ռևերանայի մայրաքաղաքի արագ գրավման թշնամու պլանները, ինչը նպաստեց պատերազմում երկարատև դիմադրության մշակված ստրատեգիայի կենսագործմանը: Կիևի պաշտպանության կազմակերպմանն արդյունավետ մասնակցության համար գնդապետ Հ. Բ. Բաղրամյանին 1941 թ. օգոստոսի 12-ին շնորհվեց գեներալ-մայորի կոչում:

Երկրի հարավում 1941 թ. աշնանը ձեռնարկված օպերայիաներում գեներալ Բաղրամյանն աչքի ընկավ իր մարտական փորձառությամբ և ռազմական գիտելիքներով: 1941 թ. նոյեմբերի 29-ին Ռոստովի ապաստարանում նպատակով Հարավային ռազմաճակատի պորքերի հաջող գործողությունների և հակառակորդի ելեյան խմբավորման ջախջախման նպատակով Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի պորքերի դեկտեմբերյան հարձակման հաջող պլանավորման համար Բաղրամյանին 1941 թ. դեկտեմբերին շնորհվեց գեներալ-լեյտենանտի կոչում: Այդ ժամանակ էլ նա դարձավ Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի շտաբի պետ:

⁵ Шу Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, т. I. М., 1974, с. 205 (տես նաև Վ. Ա. Մուրադյան, նշ. աշխ. Խմբ.):

⁶ Հ. Բ. Բաղրամյան, նշ. աշխ., էջ 179:

1942 թ. ամռանը Բաղրամյանի ռազմական կյանքում սկսվեց գործունեության մի նոր, ավելի պատասխանատու շրջան: 1942 թ. հունիսի 15-ին Գերագույն գլխավոր հրամանատարության հրամանով նա նշանակվեց 16-րդ բանակի հրամանատար, մի բանակ, որը գեներալ Ռոկոսովսկու ղեկավարությամբ անխամրելի փառքի էր արժանացել Մոսկվայի համար մղված մարտերում: Հատկանշական է, որ երբ, հանդիպելով ռազմաճակատի հրամանատար Գ. Կ. Ժուկովին, Բաղրամյանն իր երախտագիտությունը հայտնեց նրան (քանի որ նա նպատակ էր այդ նշանակմանը), վերջինս պատասխանեց, որ, նախ՝ դա արվել է հոգուտ գործի, իսկ երկրորդ՝ դրա նախաձեռնողը Գերագույն գլխավոր հրամանատարն է, որին էլ պետք է հայտնել շնորհակալությունը⁷:

1942 թ. աշնանը Բաղրամյանի 16-րդ բանակը հետ մղեց հակառակորդի մի շարք խոշոր հարձակողական գործողություններ: 1942—1943 թթ. ձմռանը, երբ Արևմտյան ռազմաճակատի զորքերը ձեռնարկեցին հարձակողական գործողություններ, Բաղրամյանի 16-րդ բանակն աչքի ընկավ փայլուն կերպով վարած մի քանի մարտերով, որոնց շնորհիվ ջախջախվեցին թշնամու մեծ թվով դիվիզիաներ: 16-րդ բանակի փառքն էլ ավելի մեծացավ. նրան շնորհվեց 11-րդ գվարդիական բանակի անվանում, իսկ նրա հրամանատար Հ. Բ. Բաղրամյանը պարգևատրվեց Կուստուզովի 1-ին աստիճանի ջրանշանով:

Բաղրամյանի ռազմական ճակատագրում հատուկ տեղ ունի Կուրսկի ճակատամարտը: Այն դարձավ, մի կողմից, Բաղրամյանի պորավարական կարողությունների լուրջ փորձություն, մյուս կողմից՝ այդ կարողությունների դրսևփորման լայն դաշտ:

Երբ Գերագույն գլխավոր հրամանատարության ռազմակայանը նախապատրաստվում էր 1943 թ. ամառային մարտաբաժանին, Արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար Վ. Սոկոլովսկին և

Բրյանսկի ռազմաճակատի հրամանատար Մ. Ռեյտերը առաջարկեցին 11-րդ գվարդիական բանակի զորքերը մարտի մեջ մտցնելու այնպիսի պլան, որի դեմ կարուկ առարկություններ արեց բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Բաղրամյանը: Սակայն ռազմաճակատների հրամանատարներին հաջողվեց իրենց պլանը համաձայնեցնել Գլխավոր շտաբի հետ: Բայց Բաղրամյանը շարունակում էր առարկել և առաջարկում էր հարձակողական գործողություններում այդ բանակի ներգրավման իր սեփական տարբերակը: Նա նույնիսկ պատրաստ էր հրաժարական տալու, եթե իր տարբերակը վերջնականորեն մերժվի:

Ըստ երևույթին Ժուկովի կամ էլ հենց ռազմաճակատների հրամանատարների միջոցով այդ վեճի մասին հայտնի դարձավ Ստալինին: Եվ երբ ամառային օպերացիաների պլանը քննարկվում էր ռազմակայանի նիստում, Ստալինը հանկարծ հարցրեց. «Իսկ որտե՞ղ է ընկեր Բաղրամյանը»: Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալ գեներալ Անտոնովի տված բացատրությունները չբավարարեցին նրան: Գերագույնը ճաշի համար ընդմիջում հայտարարեց և կարգադրեց այդ ժամանակամիջոցում Օրյոլի մոտից շտապ բերել Բաղրամյանին: Երբ խորհրդակցությունը վերսկսվեց և Բաղրամյանի ներկայությամբ կրկին ընթերցվեց Օրյոլյան օպերացիայի վերաբերյալ ռազմակայանի որոշման նախագիծը, Ստալինը հարցրեց, թե բոլորն են արդյոք համաձայն այդ որոշմանը. գուցե ինչ-որ մեկն ա՛յլ կարծիք ունի: Բաղրամյանը հայայքը հառեց Ստալինին, և Գերագույնը նկատեց դա: Բաղրամյանն իր հուշերում այսպես է նկարագրում այդ պահին իրեն համակած հուզմունքը. «Ես նստած էի ասես ասեղների վրա: Հիմա Գերագույնը հավանություն կտա այդ պլանին, և այն երկաթե ուժ կստանա: Բայց ինչպե՞ս վիճարկել ռազմաճակատների հրամանատարների առաջարկությունները, որոնք արժանացել են գլխավոր շտաբի հավանությանը: Չէ՞ որ կարող են թյուր կերպով մեկնաբանել իմ

⁷ Шу И. Х. Баграмян. Великого народа сыновья. Воениздат, М., 1984, с. 27.

համառությունը: Ես այն ժամանակ բանակի բավականին երիտասարդ հրամանատար էի... Դա ինձ համար վերջին հնարավորությունն էր: Ես խոսեցու թույլտվություն խնդրեցի: Ստալինը ոչ առանց պարմանքի, բայց միաժամանակ բարյացակամորեն նայեց ինձ: Գերագույնը միայն մեկ բառ ասաց՝ «Խնդրեմ»:

«Դարձյալ բայվեցին քարտեզները, — շարունակում է Բաղրամյանը: — Փորձելով գապել հուպունքս՝ ես շարադրեցի իմ տեսակետը»⁸:

Բաղրամյանից հետո ելույթ ունեցան Վ. Սոկոլովսկին և Մ. Ռեյտերը: Նրանք ամեն կերպ ջանում էին հերքել բանակի հրամանատար Բաղրամյանի փաստարկները, մեղադրում էին նրան այն բանում, որ նա ցանկանում է ստեղծել իր համար նպաստավոր պայմաններ: Խորհրդակցության բոլոր մասնակիցները շունչները պահած սպասում էին, թե ինչ կասի Գերագույնը: Իսկ նա հանկարծ ցածր ձայնով և շատ հանդարտ ասաց. «Իսկ Բաղրամյանը խելացի բան է ասում: Եվ, ըստ իս, նրա առաջարկությանը պետք է համաձայնել: Իսկ ինչ վերաբերում է հրամանատարի ձրգումանը՝ խնդրի կատարման համար ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու, ապա դա գովելի է: Չէ՞ որ անհաջողության դեպքում պատասխանատվությունը նրա վրա կընկնի»⁹:

Ներկաներից ոչ մեկն այլևս չվիճեց: Պլանի բաղրամյանական տարբերակն ընդունվեց առանց էական փոփոխությունների:

Անշուշտ, վիճաբանող երկու կողմն էլ անհամբեր սպասում էին, թե ինչ ցույց կտան բուն իսկ առաջիկա իրադարձությունները: Դրանք սկսվեցին 1943 թ. հուլիսի 5-ին գերմանական զորքերի հզոր խմբավորումների լայնամասշտաբ հարձակումներ: Նրանց առջև որոշակի խնդիր էր դրված. բանակների «Հարավ» խումբը Խարկովից հյուսիս գտնվող շրջանից և «Կենտրոն» խումբը Օրյոլից հարավ գրտ-

նրվող շրջանից, միաժամանակ հարավից և հյուսիսից հարվածելով, պետք է շրջապատեին և ոչնչացնեին Կուրսկի ելուստի շրջանում գտնվող խորհրդային զորքերը: Այս օպերայիան ստացել էր «Ցիտադել» (միջնաբերդ) կոդանունը:

Սկսվեցին կատաղի մարտեր, որոնց, պատահում էր, միաժամանակ յուրաքանչյուր կողմից մասնակցում էին մինչև մեկուկես հազար տանկեր: Անտեսելով իր մեծ կորուստները՝ հակառակորդը գրոհի էր նետում նորանոր ուժեր: Նրան հաջողվեց խորհրդային զորքերի դիրքեր մխրճվել՝ Կուրսկի աղեղի հյուսիսային դիմամասում մինչև 10—12 կմ, իսկ հարավային դիմամասում, Պրոխորովկայի ուղղությամբ՝ մինչև 30—35 կմ: Ինչպես և պլանավորել էր խորհրդային հրամանատարությունը, պաշտպանական մարտերում ուժատպառ անելով հակառակորդի հարձակողական ուժերը՝ մեր զորքերն անցան հակահարձակման ինչպես Կուրսկի ելուստի հյուսիսում, այնպես էլ հարավում:

Բաղրամյանի 11-րդ գվարդիական բանակի հակահարձակումն այնքան հաջող էր ծավալվում, որ անգամ Գերագույնն ինքը ուշադրություն դարձրեց դրան: Այս կապակցությամբ Բաղրամյանը գրում է. «Հուլիսի 14-ի երեկոյան բանակի դիտակետում գտնվող իմ բլինդած զանգահարեց Գերագույնը: Շտրիավորելով հաջողության առթիվ՝ նա հարցրեց, թե ինչպես է վարձանում հարձակումը: Լսելով իմ հակիրճ պեկույցը՝ Ի. Վ. Ստալինն արևց որոշ դիտողություններ, այնուհետև ասաց. «Ձեր հարձակումը ամառային մարտարժավում առաջինն է: Ռեկոստիլսիս վիճակն արդեն թեթևացավ, և նա շուտով հարված կհասցնի: Գլխավորն արված է. մարտերի ընթացքում բեկում է սեղի ունեցել: Նկատի ունեցեք, որ ձեր հետևից խոշոր ռեկերվներ են գալու: Հետագա հաջողություններ եմ ցանկանում»¹⁰:

Հուլիսի 19-ի դրությամբ 11-րդ գրվարդիական բանակի զորքերը առաջ գնացին՝ 70 կմ խորանալով հակառա-

⁸ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания, с. 506:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 523:

կորդի օրյոյան ռազմահենադաշտ և սպառնալով նրա 2-րդ տանկային և 9-րդ բանակների հաղորդակցման ուղիներին: Յոթերորդ օրվա վերջում Բաղրամյանի բանակի հարձակման գոտին ընդլայնվեց մինչև 120 կմ: Բաղրամյանի բանակ ժամանեց Իլյա Էրենբուրգը, որը

րի հանձնման-ընդունման հետ կապված բոլոր գործողությունների կատարումից հետո ռազմաճակատների երկու հրամանատարները վճռեցին հեռախոսով այդ մասին վեկույեյ Գերագույնին: Նախ վեկույեյ Վ. Սոկոլովսկին, այնուհետև լսափողը վերցրեց Բրյանսկի ռազ-

Հ. Բաղրամյանը 742-րդ մոտոհրաձգային գնդի ժողովում գրոհից առաջ: Տարեթիվը հայտնի չէ: Լուսանկարի հեղինակն է հավարի մասնակիցներից մեկը: (Հայաստանի պատմության թանգարան, լուսանկար հմ. 13230): Տպագրվում է առաջին անգամ

վեկույեյ բանակի հրամանատարին, որ ուզում է սեփական աչքով տեսնել, «թե ինչպես են ճողոպրում ֆրիցները»¹¹:

Կապված ռազմաճակատի այս ուղղության վրա տեղի ունեցած իրավիճակի փոփոխության հետ՝ հուլիսի 29-ին 11-րդ գվարդիական բանակը Արևմտյան ռազմաճակատի կազմից փոխադրվեց Բրյանսկի ռազմաճակատի կազմի մեջ: Այդ փոխադրումը կատարվեց 11-րդ գրվարդիական բանակի շտաբում: Չորքե-

մաճակատի նոր հրամանատար Մ. Պոպովը: Երբ վերջինս ավարտեց իր վեկույեյը, հանկարծ լսափողը մեկնեց Բաղրամյանին՝ ցածրաձայն ասելով. «Քեզ հետ խոսելու է Գերագույնը, նրան Իվանով անվանիր, դա նրա կեղծանունն է»:

Ստալինի կրույցը Բաղրամյանի հետ սղագրական ճշգրտությամբ վերարտադրված է վերջինիս հուշերում: Մենք այն նույնությամբ մեջբերում ենք այստեղ:

«Հուլյանը քով վերցնում եմ լսափողը:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 527:

— Բարև ձեզ, ընկեր Իվանով: Ձեզ լսում է գեներալ Բաղրամյանը:

— Բարև ձեզ, ընկեր Բաղրամյան,— լսեցի լավ ծանոթ ձայնը:— Ինչպե՞ս եք գնահատում ձեր բանակի հարձակումը գերմանացիների օրյոյան ռազմաօդային վերապստումն օպերացիայում: Կարո՞ղ ենք մենք արդյոք մոտ ժամանակներս ակնկալել օպերացիայի հաջող ավարտ:

— Ընկեր Իվանով,— պատասխանեցի ես,— տասնմեկերորդ գվարդիականը լուրջ հաջողությունների հասավ: Ընդհանուր առմամբ, հակառակորդի օրյոյան խմբավորման ոչնչացման օպերացիան հաջող է վարգանում: Բայց այն ավարտելու համար մեզ անհրաժեշտ է շտապ համալրում:

— Որքա՞ն է ձեզ հարկավոր և ու՞ր պետք է ուղարկել:

Ես արագ մոտավոր հաշիվ արեցի, թե որքան համալրում է հարկավոր տասներկու հրաձգային դիվիզիաներին:

— Զսանչորս հազար մարդ: Խընդրում եմ կարգադրել նրանց ուղարկել Կոզելսկ կայարան:

— Ո՞րքեմն դուք, ընկեր Բաղրամյան, հաստատ համոզվա՞ծ եք, որ շուտով օպերացիան հաջող կավարտվի:

— Իհարկե, ընկեր Իվանով: Բայց դրա համար, կրկնում եմ, համալրում է հարկավոր»¹²:

Բաղրամյանը նշում է, որ կրկնությունը ակնհայտորեն դուր չեկավ Գերագույնին, և նա, թողնելով բարյապակամ տոնը, դժկամությամբ ասաց. «Ընկեր Բաղրամյան, չէ՞ որ մենք այստեղ ամենայն լրջությամբ վրադիում ենք գործերով: Ասվեց ձեզ, որ համալրումը կլինի: Հենց այսօր Շչադենկոն այդ մասին կհայտնի ձեզ: Հաջողություն եմ ցանկանում»¹³:

Այս խոսքերով Ստալինն ավարտեց պրուլյը: Նույն օրը երեկոյան Բաղրամյանին վանգահարեց Շչադենկոն, որը ռազմակայանում վրադիում էր պորքերի համալրման և ռեպերվի կազմավորման հարցերով, և հայտնեց, որ համալրումը

տեղ հասնելու ժամկետացանկի համաձայնեցման համար իր մարդիկ հուլիսի 30-ի առավոտյան կլինեն Բաղրամյանի մոտ: Հովհաննես Բաղրամյանն իր հուշերում նշում է, որ «բավմահապարանոց համալրման այսքան օպերատիվ հատկացումը և տեղ հասցնելը չափազանց կարևոր դեր խաղացին օպերացիայի հաջող ավարտման գործում»¹⁴:

Գերագույնը բարձր գնահատեց Բաղրամյանի ծառայությունը Կուրսկի ճակատամարտում: Նրան շնորհվեց նոր կոչում՝ գեներալ-գնդապետի, և նա պարգևատրվեց Սուվորովի I-ին աստիճանի պորավարական շքանշանով:

1943 թ. հոկտեմբերի սկզբին Բաղրամյանն շտապ կարևորեց ռազմակայան: Գլխավոր շտաբում նրան ընդունեց ըշտաբի պետի տեղակալ գեներալ Անտոնովը: Ընդհանուր գծերով Բաղրամյանին ծանոթացնելով Բելոռուսական օպերացիայի պլանին՝ Ալեքսեյ Ինտոկևնտիկիչը նրան հայտնեց, որ հենց այդ օրը երեկոյան իրենք Ս. Մ. Շտեմենկոյի հետ երեքով պետք է գնան Գերագույնի մոտ:

Բաղրամյանը նշում է, որ այդ հանդիպման ժամանակ Ստալինը լավ տրամադրություն ուներ, և նրա հետ պրուլյն ընթացավ համարյա թե անբռնապրոս: Տեղեկանալով, որ Բաղրամյանին ծանոթացրել են Բելոռուսական ուղղության վերաբերյալ ռազմակայանի պլանին, Գերագույնը խոսեց խորհրդագերմանական ռազմաճակատում տիրող՝ Կարմիր բանակի համար բավականին նըպաստավոր ընդհանուր իրավիճակի մասին: Սակայն անմիջապես իր դժգոհությունն արտահայտեց ռազմաճակատի մի շարք հատվածներում տիրող իրադրությունից: Եվ, ինչպես գրում է պորավարը, իրեն դիմելով՝ ասաց. «Ռազմակայանում քննարկվել է I-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատարին փոխելու հարցը: Որոշում է ընդունվել այդ պատասխանատու պաշտոնում նշանակելու ձեզ... Ինչպե՞ս եք դրան վերաբերվում, ընկեր Բաղրամյան»¹⁵:

¹² Նույն տեղում, էջ 533—534:

¹³ Նույն տեղում, էջ 534:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 545:

Բաղրամյանը պատասխանեց, որ այդ նշանակումը իր համար մեծ պատիվ է համարում և ջանք չի խնայի ցուցաբերված վստահությունն արդարացնելու համար: Ստալինը, համաձայնության նշան անելով, շարունակեց. «Օրյոլի և Բրյանսկի շրջանում ձեր կողմից հաջողությամբ իրագործված օպերացիան համոզում է, որ նոր պաշտոնը կհամապատասխանի ձեր ուժերին»¹⁶:

Ստալինը միաժամանակ ավելացրեց, որ որոշում է ընդունված 11-րդ գվարդիական բանակը փոխադրել 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի կազմի մեջ: Գա է՛լ ավելի ոգևորեց Բաղրամյանին, և նա հավատադրեց Ստալինին, որ ջանք ու եռանդ չի խնայի ռազմաճակատի առջև դրված խնդիրների լուծման համար:

Նույն ոգով շարունակելով գրույցը՝ Ստալինն ասաց, որ որոշվել է 11-րդ գվարդիական բանակի հրամանատար նըշանակել գեներալ-գնդապետ Չիբիսովին, և հարցրեց, թե դրա մասին ինչ կարծիքի է Բաղրամյանն ինքը: Բայց Բաղրամյանը հապաղում էր: Այդ ժամանակ Ստալինը հետաքրքրվեց, թե գուցե Բաղրամյանը ինչ-որ բան ունի Չիբիսովի դեմ: Բաղրամյանը պատասխանեց, որ Չիբիսովն անկասկած փորձառու հրամանատար է, բայց..., և մի փոքր լռելուց հետո ավելացրեց, որ ֆիննական մարտաքաղաքականության հետ Չիբիսովը դարձել էր գեներալ-գնդապետ, այն դեպքում, երբ Բաղրամյանն ինքը այդ ժամանակ դեռ ընդամենը գնդապետ էր: Այս հանգամանքը արդյոք չի՞ բարդացնի նրանց փոխհարաբերությունները: Ստալինը, զգալով նոր նշանակման նրբախնդրությունը, իսկույն հարցրեց, թե ում կառաջարկեր Բաղրամյանն ինքը: Բաղրամյանն առաջարկեց 3-րդ հարվածային բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Գալիցկու թեկնածությունը և բնութագրեց նրան: Գերագույնն անմիջապես համաձայնեց, իսկ Չիբիսովին նշանակեց Գալիցկու տեղը:

Բաղրամյանն իր հուշերում, ման-

¹⁶ Նույն տեղում:

րամասնորեն նկարագրելով այդ գրույցը, նշում է, որ Գերագույնը մի քանի րոպե խորհելուց հետո և, ծխացնելով իր ծրլախամորձը, մոտեցավ սեղանին ու եռանդուն սեղմեց կանչի կոճակը: Աշխատասենյակ մտավ նրա օգնական Պոսկրեբիշևը: Գիմելով նրան՝ Ստալինն ասաց, որ պետք է պատրաստել ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի հրամանագրի նախագիծ ընկեր Բաղրամյանին բանակի գեներալի կոչում շնորհելու մասին: Նա հարցրեց, թե ռազմաճակատների հրամանատարներից էլ ով է գեներալ-գնդապետ: Լսելով Լենինգրադյան ռազմաճակատի հրամանատար Գովորովի ազգանունը՝ նա կարգադրեց նախագծում նըշել նաև Գովորովին: Այնուհետև, հարցնելով գեներալ Անտոնովի կարծիքը, Ստալինն առաջարկեց նախագիծ մըտյնել Ս. Շտեմենկոյին գեներալ-գնդապետի կոչում շնորհելու մասին կես: Տաս րոպե անց փաստաթուղթը պատրաստ և ստորագրված էր, և Ստալինն անձամբ շնորհավորեց ներկա գտնվողներ Բաղրամյանին ու Շտեմենկոյին նոր պինդորակյան կոչումների շնորհման առթիվ¹⁷:

Այսպիսով, դատելով ըստ Կուրսկի ճակատամարտի արդյունքների, Ստալինը Բաղրամյանի մեջ տեսավ ոչ միայն բանակի տաղանդավոր հրամանատարին, այլև խոշոր պորավարի տվյալներով օժտված զորապետին: Այդ նկատառումով էլ Բաղրամյանը նշանակվեց ռազմաճակատի հրամանատար:

Բանակի գեներալ Հ. Բ. Բաղրամյանը իր նշանակման հենց հաջորդ օրը ժամանեց 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի շտաբ և իր հին բարեկամ Երյոմենկոյից ընդունեց հրամանատարությունը:

Նախքան հետագա մարտական գործողությունների մասին որոշում ընդունելը Բաղրամյանն սկսեց անձամբ ծանոթանալ տեղերում տիրող իրավիճակին, եղավ ռազմաճակատի բոլոր պորամիտլորումներում: Ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի անդամ գեներալ Լեոնովի հետ նա շրջեց ողջ ռազմաճակատը՝ լինելով նույնիսկ շատ հրաձգային դի-

¹⁷ Տես նույն տեղում, էջ 447:

վիպիաներում: Խորը և համակողմանիորեն վերլուծելով ամբողջ իրադրությունը՝ Բաղրամյանը որոշեց առաջին հերթին պահպել հակառակորդի գորողության խմբավորման ոչնչացմամբ: Վիտեբսկյան ուղղության վրա, որտեղ մեր աջ թևի պորքերը բավական առաջ էին շարժվել, նրանց համար ստեղծվել էր վտանգավոր իրավիճակ: Մեր պորքերի կողմից ստեղծված ռազմահենադաշտի բկանցքի մոտ՝ Գորողոկի շրջանում, հակառակորդը մեծ ուժեր էր կուտակել ռազմաճակատի պորքերին հարված հասցնելու նպատակով: Մի մարտական հրամանում, որը ռազմաճակատի նոր հրամանատարը ստորագրեց 1943 թ. նոյեմբերի 23-ին, խնդիր էր դրված ոչնչացնելու հակառակորդի այդ խմբավորումը: Սակայն եղանակային պայմանների վատթարացման պատճառով հարձակումն սկսվեց միայն դեկտեմբերի 13-ին:

Դեկտեմբերի 19-ին Սովինֆորմբյուրոն հայտնեց. «Վերջին օրերս 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերը... հարձակման անցան Նեելից հարավ դասավորված գերմանաֆաշիստական պորքերի դեմ և ճեղքեցին հակառակորդի ուժեղ ամրացված պաշտպանական գոտին ճակատի երկայնքով մոտ 80 կմ և դեպի խորք՝ մինչև 30 կմ: Հինգ օրվա համառ մարտերից հետո մեր պորքերն ապատագրեցին ավելի քան 500 բնակավայր»¹⁸:

Հակառակորդի պաշտպանության ճեղքման և ռազմաճակատի պորքերի հարձակման պարգայման ժամանակ հատկապես աչքի ընկան գեներալ Գալիսկու 11-րդ գվարդիական բանակի պորքերը: Լույս 24-ի գիշերը, բարակ սառույցի վերայով հաղթահարելով ջրային արգելքը, նրանք ներխուժեցին Գորողոկ և մինչև առավոտ ամբողջությամբ գրավեցին այն: Ջախջախելով հակառակորդի պորքերի գորողության խմբավորումը՝ ռազմաճակատի պորքերը շարունակեցին հարձակողական մարտերը վիտեբսկյան ուղղության վրա¹⁹:

Բանակի գեներալ Հ. Բաղրամյանի 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերը գորողության օպերայիայի ընթացքում տեղանքի և եղանակի բարդ պայմաններում ապատագրեցին ավելի քան 1.200 բնակավայր, ոչնչացրին հակառակորդի ավելի քան 60.000 պինդոր ու սպա, գերեցին 3.300 հիտլերական, գրավեցին մեծ թվով ռազմական տեխնիկա և այլ ռազմագույք²⁰:

Դեկտեմբերի 24-ի երեկոյան Սոսկվան ողջունեց 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերին, որոնք ապատագրել էին Գորողոկը: Այս օպերայիայի հաջող իրականացումը բարենպաստ նախադրյալներ ստեղծեց Վիտեբսկի շրջանում նոր հաջողություններ ձեռք բերելու՝ հետագա հարվածներ հասցնելու համար Պոլոյկում և Մերձբալթիկայում գտնվող թշնամուն:

Ռազմաճակատի պորքերն այդ ուղղությունների վրա շարունակում էին ակտիվ մարտական գործողությունները մինչև 1944 թ. ապրիլ ամիսը, իսկ այնուհետև, ռազմակայանի ցուցումով, պաշտպանության անցան և սկսեցին նախապատրաստվել ամառային հարձակողական մարտերին:

Գերագույն գլխավոր հրամանատարության ռազմակայանը պլանավորել էր 1944 թ. ամռան իրականացնել մի խոշոր օպերայիա Բելոռուսիայի ապատագրման նպատակով: Օպերայիան ստացել էր «Բագրատիոն» կոդանունը: Նրանում բավական կարևոր դեր էր հատկացված 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատին: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի տեղակալ Ժուկովը և գլխավոր շտաբի պետ Վասիլևսկին որոշեցին նախքան ռազմակայանի նիստում այդ պլանի քննարկումը դրան ծանոթացնել 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատարին և պարզել նրա անձնական կարծիքը: Երկու մարշալներն էլ լավ էին հիշում ռազմակայանի նիստում Կուրսկի ճակատամարտի Օրյոլյան օպերայիայի

¹⁸ «Правда», 19 декабря 1944 г.

¹⁹ Сбл Центральный архив МО СССР, ф. 358, оп. 5938, д. 53, л. 424.

²⁰ Сбл նույն տեղում, ց. 2074, գ. 829, թթ. 13—14:

պլանի քննարկման պատմությունը, երբ հակառակ Արևմտյան ու Բրյանսկի ռազմաճակատների հրամանատարների կարծիքի Ստալինն ընդունեց Բաղրամյանի տեսակետը, ինչը լիովին արդարացավ հետագա գործողությունների ընթացքում: ՈՒրեմն ավելի լավ չէ՞ր Բաղրամյանին նախապես ծանոթացնել «Բագրատիոն» օպերացիայի պլանին, մանավանդ որ նա այժմ ռազմաճակատի հրամանատար էր, որի վրա էր դրվում մի պատասխանատու խնդրի կատարումը:

Մարշալները ջերմ դիմավորեցին Բաղրամյանին և անմիջապես գործի անցան: Ժուլիովը, Բաղրամյանին քարտեզի մոտ հրավիրելով և «Բագրատիոն» օպերացիայի պլանը ներկայացնելով, ասաց, որ հաջորդ օրը Բաղրամյանի մասնակցությամբ Գերագույն գլխավոր հրամանատարին են վեկուցելու օպերացիայի մտահղացումը և 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերի խնդիրները: Իսկ ինչպե՞ս է գնահատում Բաղրամյանը օպերացիայի նման կառուցումը:

Բաղրամյանը, մեծ հավանություն տալով օպերացիայի մտահղացմանը, նըրա համարձակ ու վճռական նպատակներին, միաժամանակ մի շատ կարևոր դիտողություն արեց: Դա հետևյալն էր: «Բագրատիոն» օպերացիայի մտահղացմամբ 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերը պետք է ոչ միայն մասնակցեն թշնամու բանակների «Կենտրոն» խմբի հյուսիսային թևի ջախջախմանը, այլև Բելոռուսիայում հակառակորդի կենտրոնական խմբավորման խոր ջրջառում կատարելին հյուսիս-արևմուտքից: Բաղրամյանը լիովին համոզված էր, որ այդ դեպքում հակառակորդի բանակների «Հյուսիս» հպոր խումբը կարող է հյուսիսից ուժեղ հարված հասցնել 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերին թիկունքից և լայն ձգված թևից: Ժուլիովը և Վասիլևսկին շատ ուշադիր լսում էին Բաղրամյանին՝ գլխով իրենց համաձայնությունը տալով նրա փաստարկներին, և վերջում հարցրին, թե ինչ է առաջարկում Բաղրամյանը: Վերջինս արդեն ուներ պատրաստի պատասխան

և ամենայն համոզվածությամբ ներկայացրեց հյուսիսից հակառակորդի ուժեղ հարվածի կասեցման իր կողմից մշակված արդյունավետ միջոցները: Հաջորդ օրը Ժուլիովը, ներկայացնելով Գերագույնին օպերացիայի պլանը, նշեց, թե ինչ ճշտումներ է նրանում կատարել Բաղրամյանը: Ստալինը բարյացակամորեն նայեց Բաղրամյանին և մի քանի անգամ շարժեց գլուխն ի նշան համաձայնության ու գոհունակության²¹: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ իրագործությունների հետագա ընթացքը հաստատեց Բաղրամյանի մտավախության հիմնավորությունը, և նախապես ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ վտանգը վերապվեց:

«Բագրատիոն» օպերացիայի պլանով 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերի առջև խնդիր էր դրվում ջրջապատելու և ոչնչացնելու հակառակորդի վիտեբսկյան խմբավորումը, որից հետո հարձակում վարգայնելու դեպի Լիտվայի և հարավ-արևելյան Լատվիայի սահմանները այն հաշվով, որ այդ պորքերը 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի պորքերի հետ համագործակցությամբ մասնակցեն հակառակորդի բանակների «Կենտրոն» խմբի ջախջախմանը և միաժամանակ հիմնական ուժերից կտրեն «Հյուսիս» խմբի հարավային թևը:

Հարձակումն սկսվեց 1944 թ. հունիսի 22-ի վաղ առավոտյան: Հարձակման երկրորդ օրվա արևածագին 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի պորքերի առաջավոր պորամասերը գտնվում էին հպոր ջրային արգելք հանդիսացող Արևմուտյան Դվինա գետից 18-20 կմ հեռավորության վրա: Որոշում կայացվեց արագացնելու հարձակումը, ընթացքից հաղթահարելու գետը և ռազմահենարանազուտ գրավելու: Արդեն կեսօրին գնեբրալ-լեյտենանտ Ի. Չիստյակովի 6-րդ գվարդիական բանակի պորքերը հասան գետին և սկսեցին ամբողջ ստորաբաժանումներով անցնել մյուս ափ²²: Լսելով Բաղրամ-

²¹ Шу И. X. Баграмян. Великого народа сыновья. сс. 36–37.

²² Шу «Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945», краткая история. Воениздат, М., 1967, сс. 345–349.

յանի զննությունը Արևմտյան Դվինայի անպուժ սկսելու մասին՝ գլխավոր շտաբի պետ Վասիլևսկին պաշտպանելով, որ վերջնական նպատակին՝ հակառակորդի վիտեբսկյան խմբավորման շրջապատմանը, հասնելու համար հույժ կարևոր է, որ գնալը հաղթահարեն գեներալ Բելոբորոդովի աջաթևյան պորամիավորումները: Այս խոսակցությունից հետո Բաղրամյանը բոլոր միջոցները ձեռնարկեց հարձակման գլխավոր ուղղության վրա հարվածի ուժը մեծացնելու համար: Հունիսի 25-ին գեներալ Բելոբորոդովի բանակի զորքերը երկու կորպուսով հաղթահարեցին Արևմտյան Դվինան և ստեղծեցին հակառակորդի վիտեբսկյան խմբավորման լրիվ շրջապատման ռեալ սպառնալիք: Սա գերմանացիների համար այնքան անսպասելի էր, որ հիտլերյան գեներալ Կ. Տիպելսկիիսը հետագայում այդ իրադարձության վերաբերյալ գրեց. «Հատկապես տհաճ էր Վիտեբսկից դեպի հյուսիս-արևմուտք իրագործված հարձակումը, քանի որ այն, ի տարբերություն մնացյալ ռազմաճակատում հասցված հարվածների, միանգամայն անսպասելի էր՝ խոցելով ռազմաճակատի առանձնապես թույլ պաշտպանված հատվածը օպերատիվ առումով վճռական ուղղության վրա»²³:

Այդ օրերին Բաղրամյանին երկու անգամ անգեց Գերագույնը և հետաքրքրվեց գետանցման ընթացքի մասին: Երբ Բաղրամյանը զննեց, որ ռազմաճակատի զորքերը հարձակողական մարտեր են մղում արդեն գետի մյուս ափին, Ստալինն իրեն հատուկ կարճաբանությամբ գոհունակություն հայտնեց և հետագա հաջողություններ ցանկացավ:

Արևմտյան Դվինայի համար մարտերի ելքը վերջնականապես որոշվեց հուլիսի 25-ի երեկոյան, երբ Չիստյակովի 6-րդ գվարդիական բանակի զորքերը ոչ միայն պահեցին գրավված ռազմահենարանը, այլև էապես ընդարձակեցին ու խորացրին այն և շարժվեցին Բելոբորո-

դովի զորքերին ընդառաջ՝ դրանով իսկ բորոբելով շջանուս վիտեբսկյան խմբավորման օղակը: Հաջորդ օրը Մոսկվան ողջունեց Վիտեբսկն սպառազորողներին:

Այս փայլուն օպերացիայի արդյունքն այն եղավ, որ հուլիսի 25-ի դրությամբ լրիվ ապատագրվել էին Բելոռուսիայի հյուսիս-արևմտյան շրջանները և Բաղրամյանի 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի զորքերը ընդհուպ մոտեցել էին Լատվիայի և Լիտվայի սահմաններին: Բնութագրելով Բելոռուսական օպերացիայում 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի մարտական գործողությունները՝ Սովինֆորմբյուրոն իր 1944 թ. հուլիսի 25-ի հաղորդագրության մեջ հայտնում էր, որ Բաղրամյանի զորքերը մեկամսյա հարձակողական մարտերում ոչնչացրել են հակառակորդի 162 ինքնաթիռ, 396 տանկ ու ինքնագնաց հրանոթ, 552 հրանոթ և 3.946 ավտոմեքենա: Թշնամին կորցրել էր սպանված 56.610 պիվոր ու սպա: Գերեվարվել էր 8.249 մարդ, վերցվել էր հսկայական ռազմասավար²⁴:

Բելոռուսական օպերացիայում 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի զորքերի ձեռք բերած աչքի ընկնող հաջողությունների և անձնական արիության համար բանակի գեներալ Հովհաննես Բրիստափորի Բաղրամյանին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1944 թ. հուլիսի 29-ի հրամանագրով շնորհվեց Խորհրդային Միության հերոսի կոչում:

Հիտլերյան հրամանատարությունը, ջանալով ցանկացած գնով պահել Մերձբալթիկան, ամեն կերպ ուժեղացնում էր իր զորքերի այստեղ գտնվող խմբավորումը, մասնավորապես՝ ի հաշիվ Ֆինլանդիայի ու Լենինգրադի մոտակայքի իր ուժերի մի մասի տեղափոխման: Իսկ այդ խմբավորումը, նախ, դեպի իրեն էր գրավում խորհրդային բանակի զգալի ուժեր, երկրորդ՝ ծածկապաշտպանում էր Լատվիայի ու Լիտվայի նավահանգիստները՝ ստեղծելով մի յուրահատուկ կամուրջ Գերմանիայի Մերձբալթիկա:

²⁴ Shu «Правда», 25 июля 1944 г.

²³ К. Тупельский. История второй мировой войны (перевод с немецкого). М., 1956, с. 443.

Բաղրամյանի պորքերը, ճեղքելով հակառակորդի ուժեղ պաշտպանական գոտին, 1944 թ. հուլիսի երկրորդ կեսին դուրս եկան Շյաուլյայի շրջան, իսկ ռազմաճակատի տանկային միավորումները, հաղթական արշավ կատարելով դեպի ծով, օգոստոսի առաջին օրերին գրավեցին Ելզավան ու Տուկումսը: Մերձբալթիկայում տեղաբաշխված գերմանաֆաշիստական պորքերի

Պատերազմի ավարտական շրջանում Բաղրամյանի պորավարական գործունեությունն անցավ Խորհրդային Միության մարշալ Ա. Մ. Վասիլևսկու հետ սերտ շփման ու մարտական համագործակցության մեջ: Խորհրդային պինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը՝ որպես Գերագույն գլխավոր հրամանատարության ռազմականի ներկայացուցիչ, բաղվում էր բելոռուսական ուղղության

1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար բանակի գեներալ Հ. Բաղրամյան (Վ. X. Баграмян. Фотоальбом» գրքից)

համար կրիտիկական իրավիճակ ստեղծվեց: Հակառակորդը օգոստոսի 16-ին մեծ ուժերով հակահարձակում ձեռնարկեց Բաղրամյանի պորքերի դեմ, բայց այն ձախողվեց: Գերմանական պորքերը մեծ կորուստներ կրեցին, ինչը հեշտացրեց Ռիգայան օպերացիայի իրագործումը:

1945 թվականը նշանավորվեց Կարմիր բանակի ելրափակիչ հաղթանակներով, որոնց մեջ գլխավորներից մեկն էր Արևելյան Պրուսիայում տարած հաղթանակը: Բանակի գեներալ Բաղրամյանը մեծ ներդրում ունեցավ այդ հաղթանակում:

վրա գործող ռազմաճակատների մարտական գործողությունների կոորդինացմամբ: Եվ երբ 1945 թ. փետրվարին զոհվեց 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի հրամանատար Ի. Չեռնյախովսկին, այդ ռազմաճակատի հրամանատարությունը հանձնվեց Վասիլևսկուն: Բընութագրելով ռազմաճակատում ստեղծված իրադրությունը՝ Վասիլևսկին գրել է. «Քյոնիգսբերգի մոտ իրադրությունն այդ ժամանակ բավականին բարդ էր: Մինչ 3-րդ Բելոռուսականը տևական մարտեր էր վարում հակառակորդի հայլբերգյան խմբավորման ոչնչացման նպատակով, 1-ին Մերձբալթյանը գոր-

ծում էր Ջեմլանդյան թերակղզում և բուն իսկ Քյոնիգսբերգի մոտակայքում: Մեր ուժերը չփոշիացնելու նկատառումով Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը փետրվարի 17-ին կարգադրություն արեց 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար Հ. Բ. Բադրամյանին ամուր պաշտպանություն կապակերպելու Քյոնիգսբերգի շուրջը՝ հիմնական ուժերը կենտրոնացնելով հակառակորդի վեմլանդյան խմբավորումը փետրվարի 20-ից մինչև 27-ը ոչընչացնելու համար: Սակայն ֆաշիստները կանխեցին մեր զորքերի հարձակումը: «Ջեմլանդ» օպերատիվ խումբը համալքելով Գուռլյանդիայից ծովով տեղափոխված զորքերով՝ հիտլերականները քյոնիգսբերգյան խմբավորման ապաշրջափակման նպատակով փետրվարի 19-ին երկու անապասելի հանդիպակաց հարված հասցրին՝ Քյոնիգսբերգից ու Ջեմլանդյան թերակղզուց»²⁵:

Իրադրության փոփոխման կապակցությամբ Գերագույն գլխավոր հրամանատարության ռազմակայանը դեռևս փետրվարի 21-ին ընդունեց մի որոշում, որով Արևելյան Պրուսիայում գործող բոլոր խորհրդային զորքերը տրվում էին 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատին՝ միասնական ղեկավարում ապահովելու նպատակով: «Համաձայն այդ որոշման 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատը 1945 թ. փետրվարի 24-ի ժամը 24-ին լուծարվում էր, իսկ նրա զորքերը, վերանվանվելով վեմլանդյան խմբավորում, մտցվում էին 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի կազմի մեջ: Բանակի գեներալ Հ. Բ. Բադրամյանը նշանակվում էր զորքերի վեմլանդյան խմբավորման հրամանատար և միաժամանակ 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալ»²⁶, գրում է Վասիլևսկին:

Վասիլևսկին նշում է, որ Քյոնիգսբերգի գրոհը նախապատրաստվում էր զորքերի վեմլանդյան խմբավորման հը-

րամանատարության ու շտաբի կողմից՝ բանակի գեներալ Հ. Բ. Բադրամյանի գլխավորությամբ: 1945 թ. մարտի կեսերին 3-րդ Բելոռուսական ռազմաճակատի հրամանատարությունը զորքերի վեմլանդյան խմբավորման հրամանատարության հետ համատեղ, հանգամանորեն վերլուծելով այդ խմբավորման հրամանատարության ու շտաբի կողմից մշակված պլանը, այն որպես Քյոնիգսբերգի գրոհի և հակառակորդի զորքերի արևելապրուսական խմբավորման ջախջախման պլանի հիմք ընդունեց և նրանում որոշ աննշան փոփոխություններ կատարելուց հետո ներկայացրեց ռազմակայան²⁷:

Քյոնիգսբերգի գրոհի պլանը ռազմակայանը հաստատեց գրոհն սկսվելուց անմիջապես առաջ: Մեր հրետանին ու ավիացիան չորս օր շարունակ ավերում էին ամրոցի երկարաժամկետ պաշտպանական կառույցները: Ապրիլի 6-ին, երբ եղանակը լավացավ, ռազմաճակատի զորքերը ձեռնարկեցին Քյոնիգսբերգի վճռական գրոհը: Թշնամին համառորեն դիմադրում էր՝ այստեղ տեղափոխելով հետևակային և հակատանկային զորամասեր: Բայց՝ ապարդյուն: Ապրիլի 9-ի առավոտից մեր 5.000 հրանոթներ ու ականանետներ, 1.500 ինքնաթիռներ ջախջախիչ հարված հասցրեցին ամրոցին: Նույն օրը ամրոցի կայապորր անձնատուր եղավ: Քյոնիգսբերգի համար մղված մարտերում մեր զորքերը հակայական կորուստներ պատճառեցին թշնամուն և գերեվարեցին ավելի քան 90 հազար զինվոր ու սպա, այդ թվում նաև ամրոցի պարես հետևազորի գեներալ Լաշին²⁸:

Քյոնիգսբերգի գրոհի հաջող ավարտից հետո մարշալ Վասիլևսկին, ձգտելով խուսափելու ավերոդ արյունահեղությունից, ապրիլի լույս 12-ի գիշերը վերջնագրի ներկայացրեց Ջեմլանդյան թերակղզում գտնվող ֆաշիստական գոր-

²⁷ Տես նույն տեղում, էջ 491–492:

²⁸ Տես «Великая отечественная война Советского Союза 1941–1945», краткая история, сс. 467–468.

²⁵ А. М. Василевский. Дело всей моей жизни. М., 1974, сс. 486–487.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 487:

բերին, սակայն վերջիններս այն չընդունեցին: Ուստի ապրիլի 13-ին խորհրդային պորքերին հրաման տրվեց՝ «Հարձակվել և ոչնչացնել հակառակորդին»: Ֆաշիստական հրամանատարությունը, իր պորքերի մնացորդները հետ քաջելով Պիլատ թերակղզի, հույս ուներ այնտեղ ամրանալ: 11-րդ գվարդիական բանակի առջև խնդիր դրվեց հարձակվել և ծով նետել թշնամու պորքերի մնացորդները: Բաղրամյանը գրում է. «Մարշալ Վասիլևսկին ինձ կարգադրեց անբապակայնի կերպով գտնվել 11-րդ գվարդիական բանակի հրամանատարական կետում, հսկել նրա առջև դրված խնդրի կատարման ընթացքը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև օգնել Գալիցկուն պորքերի ղեկավարման գործում»²⁹:

11-րդ գվարդիական բանակի հարձակումը հաջող էր ընթանում: Ապրիլի 25-ի երկրորդ կեսին այստեղ ժամանեց և Վասիլևսկին ինքը: Շնորհավորելով Բաղրամյանին ու Գալիցկուն հաջողությունների առթիվ՝ Վասիլևսկին մի քանի ցուցում տվեց ֆաշիստական պորքերի մնացորդների վերջնական ջախջախման համար բաղթիական նավատորմի դեսանտային խմբերի հետ համագործակցության կազմակերպման վերաբերյալ: Հաջորդ օրը Գալիցկու գվարդիականները նավաստիների դեսանտային խմբերի աջակցությամբ լրիվ ոչնչացրին հակառակորդի խմբավորումները Պիլատ թերակղզում:

Այդ օրը Բաղրամյանը հրավիրվեց ռազմաճակատի շտաբ, որտեղ Վասիլևսկին նրան հայտնեց, որ ինքը Ստալինի կարգադրությամբ Մոսկվա պետք է մեկնի, իսկ Բաղրամյանը նշանակվել է ռազմաճակատի հրամանատար: Նա հայտնեց նաև, որ հիմնական խնդիրն է ամենակարճ ժամկետներում ավարտել հակառակորդի պորքերի զենվանդյան խմբավորման մնացորդների ջախջախումը³⁰: Ջերմ հրաժեշտ տալով Բաղրամյանին ու շտաբի պետ գեներալ Ա. Պոկ-

րովսկուն՝ Վասիլևսկին մեկնեց Մոսկվա:

Բաղրամյանը այն բոլոր օպերայիաներում, որոնց մասնակից է եղել, ոչ միայն ցուցաբերում էր պորավարական արտակարգ ընդունակություններ, այլև դրսևորում էր անձնական արհուրթյուն ու քաջություն: Նա միշտ անձամբ գտնվում էր ռազմաճակատի առավել վտանգավոր ու վճռորոշ հատվածներում և ուղղություններում, հմտորեն ղեկավարում էր պորքերի մարտական գործողությունները: Հայրենական մեծ պատերազմի եզրափակիչ օպերայիաներում ունեցած մեծ վաստակի համար բանակի գեներալ Հ. Բ. Բաղրամյանը պարգևատրվեց Սուվորովի 1-ին աստիճանի երկրորդ շքանշանով:

Պատերազմից հետո Հովհաննես Բաղրամյանը ինը տարի Մերձբալթյան զինվորական օլյուգի պորքերի հրամանատարն էր: Այս պաշտոնում նա հարգանք ու ժողովրդականություն էր վայելում ոչ միայն օլյուգի հրամանատարական կազմի ու զինվորների, այլև մերձբալթյան հանրապետությունների ողջ բնակչության շրջաններում: 1954 թ. նա նշանակվեց ԽՍՀՄ ՊՆ գլխավոր տեսուչ, իսկ մեկ տարի անց՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարի տեղակալ: 1955 թ. մարտի 11-ին Բաղրամյանին շնորհվեց Խորհրդային Միության մարշալի բարձր կոչումը:

Հետագայում Բաղրամյանն զբաղեցրել է գլխավոր շտաբի զինվորական ակադեմիայի պետի, պաշտպանության նախարարի տեղակալի և ԽՍՀՄ զինված ուժերի թիկունքի պետի պաշտոնները, գլխավորել է ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության գլխավոր տեսուչների խումբը:

Հատկանշական է, որ այդ պատասխանատու պաշտոններում էլ Հովհաննես Բաղրամյանն իրեն հավատարիմ էր մնում. աշխատանքում թույլ չէր տալիս նվազագույն իսկ թուլացում, միշտ պահանջկոտ էր իր և ենթակաների նկատմամբ, ձգված ու եռանդուն էր, մարդկանց հետ հարաբերություններում՝ մըշտապես բարեկիրթ, իրեն հատուկ խն-

²⁹ И. Х. Баграмян. Мои воспоминания, с. 655.

³⁰ Տես նույն տեղում, էջ 655:

լաստոյթյամբ և օպերատիվութեամբ լուծում էր ծառայողական հարցերը՝ խորանարով գործի էութեան մեջ: Այս ամենն էլ ավելի էր բարձրացնում նրա հեղինակութիւնը բանակում ու նավատորմում:

Հետպատերազմյան տարիների մեծ ծառայութեան ներքին համար Հովհաննես Բաղրամյանը պարգևատրվել է մի շարք կատարական պարգևներով և արտասահմանյան երկրների բազմաթիվ շքանշաններով: Մինչդէռ 80-ամյակի առթիվ նրան երկրորդ անգամ շնորհակց Խորհրդային Միութեան հերոսի կոչում:

Հետպատերազմյան տարիներին, շնայած ծառայողական գործերով մեծ պատվածութեանը, Հովհաննես Բաղրամյանը վարում էր ակտիվ հասարակական-քաղաքական ու ռազմագիտական գործունեություն՝ իր էական լուծման ներդրելով Հայրենական մեծ պատերազմի փորձի ընդհանրացման և դաժան մարտերում ֆաշիստ ջախջախած և աշխարհը դարձնագույն ժանտախտի փրկած խորհրդային ժողովրդի անօրինակ սխրագործութեան ներքին իմաստավորման ու գնահատման գործում:

Փառապանծ մարշալի գրչին են պատկանում բազմաթիվ գրքեր և ուսումնասիրություններ, ինչպիսիք են «Խորհրդային ժողովրդի մեծ հաղթանակները», «Այսպես մենք հասանք հաղթանակի», «Մարտական փառք», «Մեծ հաղթանակի ճանապարհին», «Իմ հուշերը», «Մեծ ժողովրդի որդիները» աշխատությունները: Այս ստեղծագործությունները մտել են ռազմահուշագրական գրականության համաշխարհային գանձարան, դրանցից շատերը թարգմանվել են օտար լեզուներով և մեծ հետաքրքրություն և ստաջայրել արտասահմանյան ընթերցողների շրջանում:

Չի կարելի չնշել նաև Բաղրամյանի անգնահատելի դերը թուրքական հորդանների դեմ հայ ժողովրդի մղած պատագրական պայքարի առանձին, սակավ ուսումնասիրված դրվագները: լուսաբանման գործում: Այստեղ մենք նկատի ունենք երկու շատ կարևոր հիմնահարցեր, որոնք առանձին պատմաբան-

ների կողմից լուսաբանվել են ոչ օրյակ-տիվորեն, միակողմանի, պատմական փաստերի կոպիտ խեղաթյուրումով: Մենք նկատի ունենք Անդրանիկին և հայ ժողովրդի համար բախտորոշ Սարդարապատի ճակատամարտին նրա տրված գնահատականները:

Իր հուշերում, նկարագրելով Կովկասյան ռազմաճակատում ստեղծված իրագրությունը և, իր իսկ խոսքերով ասած՝ «հայ ժողովրդի համընդհանուր ճանաչում գտած հերոս» Անդրանիկի հետ իր միակ հանդիպումը, մարշալն ասել է. «Հայության ամենալայն խավերը Անդրանիկի մասին պահպանել են անհերքելի, հաստատուն կարծիք, որ նա իրոք իր ողջ կյանքը նվիրաբերել է անձնազոհ, հերոսութեամբ լի պայքարին՝ ուղղված իր հարսպետ Արևմտյան Հայաստանի արգելադրմանը Օսմանյան Թուրքիայի հետադիմական, շովինիզմի ու կրոնական անհանդուրժողութեան թուլյով տոգորված կառավարող շրջանների բազմադարյան բռնատիրությունից: Իսկն ասած, այս սրբական պայքարն էլ հենց դարձավ նրա հիմնական քաղաքական հավատամքը: Հենց այս ավելի ասպարեկում էլ Անդրանիկը ձեռք բերեց լեգենդար ժողովրդական հերոսի իսկական փառք: Այսպիսին էին նրան ճանաչում հայերի մի քանի սերունդներ, այսպիսին էլ նա ընդմիջումնայ ժողովրդական հիշողության մեջ:

Պետք է ընդգծել, որ, շնայած Անդրանիկի նվիրվածությանը ազգային-արգելադրական գաղափարներին, հանուն իր ժողովրդի լուսավոր ասպագայի մղված պայքարում նրա դրսևորած անօրինակ հերոսությանը, չի կարելի կարծել, թե նա իր ընդհանուր առմամբ ստաջադիմական գործունեության մեջ լիովին ապահովված էր քաղաքական կարգի սխալների կատարումից: Բայց ես կարծում եմ, որ եթե նույնիսկ Անդրանիկը իր գործունեության ինչ-որ շրջանում, հատկապես եթե հաշվի առնենք, որ այն ընթանում էր բարդ, հակասական քաղաքական իրավիճակում, թույլ է տվել իր սեփական քաղաքական գծից ինչ-որ ցա-

վալի շեղում, ապա այդ դեպքում էլ նա հայ ժողովրդի ամենաբայն պանգվածների աչքում չի դադարել իր հարավատ Արևմտյան Հայաստանի ազգային-ազատագրական պայքարի պայծառ լեգենդար հերոս լինելուց»³¹:

Այս գնահատականը շատ թանկ է մեր ժողովրդի համար, հայերի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունն ուսումնասիրող պատմաբանների համար:

Մարջալ Բաղրամյանը նոր խոսք է ասել նաև հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում Սարդարապատի ճակատամարտի դերի ու նշանակության գրնահատման հարցում*: Հայ ժողովրդի ճակատագրում այդքան վճռորոշ դեր խաղացած Սարդարապատի ճակատամարտը երկար ժամանակ եղել է հայ ժողովրդի պատմության չբացված էջերից մեկը: Քանի որ հայոց պորքերի հրամանատարներ են եղել հին ցարական բանակի հայ և ռուս գեներալներ, ապա պատմաբանները, գերի մնալով անձի պաշտամունքի ժամանակ գոյություն ունեցած հին գնահատականներին ու մոտեցումներին, չէին հանդգնում ինչպես հարկն է խորանալ այդ պորքեմի մեջ: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ընդունվեց սրաշոտնական որոշում և Սարդարապատի բարձունքներում մի հոյակերտ հուշահամալիր կառուցվեց, նրանք ամբողջ ճայնով չէ, որ խոսում էին այդ ճակատամարտի հերոսների՝ հայ ժողովրդի այն քաջարի վավակների մասին, որոնք ողջ հայությանը սպառնալուց մահացու վտանգի պահին դրսևորեցին պարավարական ընդունակություններ, խիպիսություն ու արիություն, ջերմ սեր իրենց հինավուրց հողի նկատմամբ:

Եվ ահա առաջին անգամ այդ ամենի մասին ամբողջ ճայնով և բացառիկ ջերմությամբ խոսեց այդ ճակատամարտի անմիջական մասնակից Հովհաննես Բաղրամյանը, խոսեց իր հուշերում, ո-

րոնք տընաջան հետապոտական աշխատանքի արգասիք էին: Հայկական պորքերի երևանյան խմբավորման հրամանատար գեներալ-մայոր Մովսես Սիլիկյանի (Մովսես Սիլիկով) գնդերի հրամանատարներ Դանիել բեկ և Պողոս բեկ Փիրումյանների, Սարդարապատի ճակատամարտի մյուս հերոսների անունները նա պատշաճ բարձրության հասցրեց՝ որպես հայոց հողի իսկական հայրենասերների, իրենց ժողովրդի նվիրյալների անուններ:

Ահա թե ինչ է գրում Հովհաննես Բաղրամյանը իր հուշերում. «Այս կարևոր հաղթանակի նվաճման գործում վճռական դեր խաղաց հայկական 5-րդ հրաձգային գունդը գնդապետ Պավել (Պողոս) բեկ Փիրումյանի գլխավորությամբ. որն այն գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումյանի հորեղբոր որդին էր, որը հաջողությամբ ղեկավարում էր պորքերի սարդարապատյան ջոկատի մարտական գործողությունները և Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակիցների ընդհանուր կարծիքով այդ ճակատամարտի ամենաբարձրավոր հերոսներից մեկն էր»³²:

Բացառիկ ջերմությամբ ու ակնածանքով է խոսում Բաղրամյանը գեներալ Մովսես Սիլիկյանի մասին. «Չեմ կարող, վերջապես, լռության մատնել այն հսկայական ավանդը, որ 1918 թ. գարնանը Սարդարապատի մոտ թուրքերի ջախջախման գործում ունեցավ գեներալ-մայոր Սիլիկովը, որը այդ ծանր ջրջանում հայկական պորքերի երևանյան խմբավորման հրամանատարն էր: Իմ խորին համոզմամբ, Սիլիկովը այն ժամանակվա բոլոր հայ գեներալներից ամենաօժտված պորապետն էր: Ինչպես մյուս գեներալները և ավագ սպաները, նա, ցավոք, չէր տիրապետում մայրենի լեզվին և չունեւ բավականաչափ հստակ պատկերացում իր ժողովրդի, նրա մարտական ավանդույթների և ազգային բանակի անձնակազմի առանձնահատկությունների մասին: Սակայն գեներալ Սիլիկովին, ի տարբերություն մյուս ռազմական ղեկավարների, համեմատա-

³¹ Նույն տեղում, էջ 58-59:

* Սարդարապատի ճակատամարտի մասին տես *Ռ. Գ. Ստակյան*, Սարդարապատի խորհուրդը: «ՀԲ», 1996, հմ. 2: *Խմբ.*:

³² Նույն տեղում, էջ 90:

բար կարճ ժամկետում՝ թուրքերի դեմ հենց առաջին մարտերի ընթացքում, իր խելամիտ և իրադրությանը համապատասխանող որոշումներով և փորքերի մարտական գործողությունների օպե-

անձնական հատկությունները: Այս հիանալի փորավարի անսովոր ռազմական տաղանդը և հայ ժողովրդի համար ահեղ 1918 թվականին հայրենիքին մատուցած նրա մեծ ռազմական ծառայությո-

Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից մարշալ Բաղրամյանը
Սարդարապատի հուշահամալիրում
(«И. Х. Баграмян. Фотоальбом» գրքից)

րատիվ ղեկավարմամբ հաջողվեց մեծ հեղինակություն ձեռք բերել ենթակա փորամասերի սպաների ու վինվորների հիմնական վանգվածի շրջանում:

Պետք է խոստովանեմ, որ ինձ՝ երիտասարդ ու սակավափորձ սպայիս, Սարդարապատի ճակատամարտի շրջանում միայն ամենաընդհանուր գծերով էին հայտնի գեներալ Սիլիկովի դրական

յունները ամբողջովին պարզ դարձան ինձ միայն 60 տարի անց, երբ ես աշխատում էի այս հուշերի ձեռագրի վրա: Սարդարապատի ճակատամարտի մասին պատմելու համար ինձ պետք եղավ շատ ու համառորեն աշխատել՝ հավաքելով վանապան աղբյուրներում վետեղված սուղ տեղեկությունները, առադրելով ու վերլուծելով դրանք: Եվ միայն որ-

պես այդ աշխատատար հետազոտական աշխատանքի արդյունք ինձ նորովի ներկայացավ նաև Հայաստանի համար պատմական Սարդարապատի ճակատամարտում գեներալ Միլիովի դերը: Հենց այդպիսի վերլուծական աշխատանքից հետո ես բավարար խորությամբ ըմբռնեցի, թե որքան բարդ և հակասական իրավիճակում պետք եղավ գործել գեներալ Միլիովին: Եվ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ ռազմական տեսակետներից ծայր աստիճան բարդ այդ պայմաններում այս պորապետն ընդունեց միակ ճիշտ, համակողմանիորեն կշռադատված, առանց չափազանցման՝ տաղանդավոր որոշումը՝ պորքերը և բոլոր նրանց, ովքեր կարող էին վենք կրել, ուրի հանելու թուրքերի բարբարոսական ասպատակությունից հայկական բազմադարյան պետության տարածքի անձնուրայ պաշտպանության համար»³³:

Գեներալ Միլիկյանի իմաստունությունը, Բաղրամյանի կարծիքով, այն էր, որ հայ պորապետը որոշեց ապավինել հայ ժողովրդի հայրենասիրությանը: Եվ Բաղրամյանն իր հուշերում բերում է այն թռուցիկների բովանդակությունը, որոնցում Միլիկյանը հայ ժողովրդին կոչ էր անում վենքը ձեռքին ելնելու թուրք բարբարոսների դեմ: Այդ թռուցիկները կարդալիս, նշում է մարշալը, սպավորություն է ստեղծվում, թե Միլիկյանը դրանք սեփական արյունով է գրել: Եվ ժողովուրդն արձագանքեց այդ կոչին՝ ահել ու ջահել, տղամարդ ու կին: Բաղրամյանն ընդգծում է, որ դա վավթիչների դեմ մղվող համաժողովրդական պատերազմ էր: Այս կապակցությամբ հուշերի հեղինակը նշում է, որ «Սարդարապատի ջոկատի պորամասերում աշխարհագրորի մարտիկների վանգվածայնորեն հայտնվելը տառապիտորեն ցնցեց պինվորականության վանգվածներին, բարձրացրեց նրանց մարտական ոգին, ամրապնդեց նրանց հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ, հակառակորդի դեմ անձնազոհ պայքարի ոգեշնչեց նրան»³⁴:

³³ Նույն տեղում, էջ 91:

³⁴ Նույն տեղում:

Մարշալ Բաղրամյանը ոգևորությամբ նկարագրում է գնդապետ Պողոս բեկ Փիրումյանի՝ ամբողջովին դարաբաղյիներով համալրված, հակահարվածի գլխավոր ուղղության վրա գործող 5-րդ հայկական գնդի հայ մարտիկների վանգվածային հերոսությունը: «Ես մեծ հարգանքով լցվեցի դարաբաղյի պինվորների նկատմամբ՝ մարտում նրանց ցուցաբերած քաջության, անձնազոհության ու անվեհերության համար»³⁵:

Բաղրամյանը նշում է, որ պորքերի ու աշխարհագրորի ջոկատների համախմբման գործում էական դեր խաղացին նաև ՌՄԴԲ(Բ)Ս Կովկասյան երկրամասային բյուրոյի ու Բաբվի ժողովմխորի նախագահ Ստեփան Շահումյանի կոչերը, որոնցով նրանք ձգտում էին միավորելու հայ ժողովրդի բոլոր առողջ ուժերը և Արևելյան Հայաստանը վերծ պահելու Արևմտյան Հայաստանի ողբերգական ճակատագրից:

Այսպիսով՝ մարշալ Բաղրամյանը, խորը վերլուծելով Սարդարապատի ճակատամարտը, նոր խոսք ասաց նրա նշանակության, նրա իսկական հերոսների մասին և որպես ջերմ հայրենասեր համոզիչ կերպով ցույց տվեց, որ Սարդարապատի ճակատամարտը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի լուսավոր էջերից մեկն է: Հովհաննես Բաղրամյանի «Իմ հուշերը» բարձրարժեք աշխատությունը հայ պատմագիտությունը հարստացրեց տղայուրագիտական նոր փաստաթղթերով, նոր եկրահանգումներով և մեր ժողովրդի պատմական անցյալի նոր գնահատականներով:

Բաղրամյանն իր ողջ գիտակցական կյանքում եղել է հայ ժողովրդի՝ աշխարհի ամենահին քաղաքակիրթ ժողովուրդներից մեկի իր գոյատևման համար մրդած պայքարում ռուսամեա կողմնորոշման կողմնակից: Ահա թե ինչու է նա իր հուշերում այդքան հանգամանորեն լուսաբանում թուրք բռնապալածիչների դեմ իր հարապատ ժողովրդի հերոսական պայքարը, որը մղվում էր հյուսիսային մեծ հարևանի պինված աջակցությամբ:

³⁵ Նույն տեղում:

Խիստ բնորոշ է այն հանգամանքը, որ «Իմ հուշերը» եզրափակում է մի «Վերջաբան», որում մարշալը, համառոտակի քննելով իր ժողովրդի անցած պատմական ուղին, բարձր է գնահատում հայկական ազգային-ազատագրական շարժման այն առաջադեմ գործիչների իմաստնությունն ու հեռատեսությունը, որոնք «յարիզմի հետադիմական ճակատի հետևում կարողացան տեսնել ռուս ժողովրդի ազատասեր հոգին»³⁶:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 662:

Եվ հույժ խորհրդանշական է այն, որ հայ ժողովրդի պանծալի պավակ մարշալ Հովհաննես Քրիստափորի Բաղրամյանը այդ գրքի «Վերջաբանն» ավարտում է հետևյալ տողերով. «Ես չեմ կարող իմ այս պատմությունը չավարտել Հայաստանի մեծ պավակ Խաչատուր Աբովյանի մեկուկես դար առաջ ասված մարգարեական խոսքերով. «Օրհնած լինի է՛ն սհաթը, որ ռուսները ոտք դրին մեր հայկական հողը»»³⁷:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 663:

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

ВЫДАЮЩИЙСЯ ПОЛКОВОДЕЦ, ГОРЯЧИЙ ПАТРИОТ

(к 100-летию со дня рождения И. Х. Баграмяна)

*В. А. МУРАДЯН, гвардии подполковник в отставке,
доктор исторических наук, заслуженный деятель науки РА*

РЕЗЮМЕ

У каждого народа есть прославленные сыновья, память о которых с годами не только не тускнеет, а становится еще светлее, еще ярче. Их дела сквозь призму времени видятся еще более весомыми и значительными, неотделимыми от прошлого и настоящего своего народа. Их образы, их подвиги служат надежным нравственным компасом для грядущих поколений. К числу таких людей по праву относится и прославленный сын героического в своей древней истории армянского народа, Маршал Советского Союза, дважды Герой Советского Союза Иван (Ованес) Христофорович Баграмян.

И. Х. Баграмян родился 2 декабря 1897 года в семье железнодорожника на станции Елизаветполь (ныне Гянджа) Закавказской железной дороги. Все его детство до 15-летнего возраста прошло на этой станции, а летние месяцы он проводил в родном селе родителей — Чардахлу, расположенном на высокогорном плато.

С 1907 по 1912 годы он учился в местном железнодорожном училище, а затем в Тифлисском железнодорожном техническом училище. Окончив его с высокими оценками, Баграмян в мае 1915 г. был назначен техником участка службы путей. Хотя подходил призывной возраст — 18 лет, но фронт юноше не угрожал, так как железнодорожников в армию не брали.

Однако Ованес Баграмян рвался на фронт, чтобы отомстить младотуркам за геноцид родного народа. Восемнадцатилетнему юноше в положении рядового солдата пришлось испытать все тяготы войны. Зарекомендовав себя в качестве храброго и рассудительного воина, он был замечен командирами и направлен в Тифлисскую школу прапорщиков. Окончив ее в июле 1917 г., он был отправлен на турецкий фронт младшим офицером. В этом чине он участвовал в боях против турецких полчищ на карсском направлении и под Сардарпатом. С первых дней образования Армянской Крас-

ной армии Баграмяну доверяются командные должности. В 1923 г. он уже командир кавалерийского полка.

Направленный на учебу в Ленинград в высшую кавалерийскую школу, Баграмян на всю жизнь подружился с однокурсником Г. К. Жуковым.

После окончания учебы они вновь встретились в 1940 г., когда Жуков, уже будучи генералом армии, командовал Киевским Особым военным округом, а полковник Баграмян, окончив Военную академию им. Фрунзе и Академию Генерального штаба, был старшим преподавателем последней. По ходатайству Жукова Баграмян был направлен на новую службу в Киевский Особый военный округ.

Встреча была очень теплой и деловой. Готовилось Всесоюзное совещание руководящего состава Красной армии, и Жукову было поручено выступить с докладом на тему «О характере современной наступательной операции». Большую помощь в подготовке доклада оказал Жукову начальник оперативного отдела штаба округа Баграмян.

Война застала Баграмяна в Киеве на посту начальника оперативного отдела — заместителя начальника штаба Киевского Особого военного округа. За боевое участие в организации обороны Киева полковнику Баграмяну 12 августа 1941 г. было присвоено звание генерал-майора.

Баграмян отличился своими знаниями и опытом и в осенних операциях 1941 г. В декабре того же года ему было присвоено звание генерал-лейтенанта, и он был назначен начальником штаба Юго-Западного фронта.

С лета 1942 г. в военной биографии Баграмяна начинается новый период деятельности: 15 июля 1942 г. приказом Ставки он назначается командующим 16-й армией. В судьбе Баграмяна особое место занимает Курская битва, ставшая не только жестоким испытанием, но, одновременно, и широчайшим полем для раскрытия его полководческого дара.

Во время подготовки к летней кампании 1943 г. был предложен план ввода в действие армии Баграмяна (к тому времени она была преобразована в 11-ю гвардейскую), который вызвал возражения командарма. Спор стал предметом обсуждения Ставки. Выслушав доводы Баграмяна, Сталин одобрил его план, который был принят без существенных изменений.

Вскоре Баграмян был назначен командующим 1-м Прибалтийским фронтом. Тогда же Сталин подписал Постановление Совнаркома СССР о присвоении И. Х. Баграмяну звания генерала армии.

В статье на конкретном фактическом материале показана деятельность Баграмяна на этом посту, отмечается его весомый вклад в осуществление грандиозной операции по освобождению Белоруссии, а также Земландской и Кенигсбергской операций. За выдающиеся успехи, достигнутые войсками 1-го Прибалтийского фронта, и высокие личные качества Указом Президиума Верховного Совета СССР от 29 июля 1944 г. генералу армии Ивану Христофоровичу Баграмяну было присвоено высокое звание Героя Советского Союза. За заслуги в завершающих операциях Великой Отечественной войны он был награжден вторым орденом Суворова 1-й степени.

После войны генерал армии Баграмян девять лет командовал войсками Прибалтийского военного округа, потом занимал ряд высоких постов в Министерстве обороны СССР, в том числе — заместителя Министра обороны. 11 марта 1955 г. ему было присвоено звание Маршала Советского Союза, а к 80-летнему юбилею он стал дважды Героем Советского Союза.

Маршал Баграмян был не только выдающимся военачальником, но и крупным военным исследователем. Непереоценим вклад, внесенный им как в разработку истории Великой Отечественной войны Советского Союза, так и в освещение некоторых малоизученных проблем истории армянского народа новейшего периода. В частности, он был одним из первопроходцев в деле исследования судьбоносной для армянского народа Сардарapatской битвы, из политических и конъюнктурных соображений преданной забвению в годы культа личности. Эта битва рассматривалась и оценивалась Баграмяном не только с позиций военного историка, но и с позиций истинного патриота, человека, чьим кредо было служение своей Родине, своему Народу.

MILITARY HISTORY

THE OUTSTANDING COMMANDER AND PASSIONATE PATRIOT

(On the 100 th Anniversary of H. Ch. Baghramian)

V. A. MURADIAN, *Lieutenant-Colonel of the Guards (retired),
Doctor of Historical Sciences, Honored Scientist of the Republic of Armenia.*

SUMMARY

Each nation has glorious sons, who's memory not only does not tarnish, but becomes brighter. When viewed in retrospect, their deeds become more significant, and inseparable from the past and present of their nation. Their images, their feats are dependable moral yardsticks for succeeding generations. Amongst the many people of this kind, is the famous son of the ancient Armenian nation, Marshal of the Soviet Union, two-time recipient of the award of Hero of the Soviet Union: Hovhannes (Ivan) Christoforovich Baghramian.

I. Ch. Baghramian was born on December 2, 1897, to the family of a railwayman on the Yelizavetpol (presently known as Gyanja) station of the Transcaucasian railway. He spent the first fifteen years of his life around the station. During the Summer he visited his ancestral village: Chardakhlu which lies in the highlands.

From 1907 to 1912, he studied at the local railway school, and then in Tiflis' Railway Technical School. On graduation with high marks, in May 1915, Baghramian was assigned to be a technician on a sector of the railway—a category, free of conscription.

Hovhannes Baghramian, however, was eager to get to the front, to avenge the Young Turks' Genocide of the Armenians. The eighteen year-old youth felt all the burdens of war as a soldier. Proving himself to be both brave and sensible, he was noticed by his commanders and was sent to Tiflis' Warrant-officers' College. After graduation in 1917, he was sent to the Turkish front as a junior officer. He participated in battles against Turkish regiments in the Kars theatre of war and near Sardarapat. Since the creation of the first units of the Armenian Red Army, command functions were conferred on Baghramian. In 1923, he was already commander of a cavalry regiment.

While studying at the Leningrad Cavalry Academy, Baghramian became friends with his course-mate, G. K. Zhukov.

After graduation, they met again in 1940. Zhukov, being an Army General, was the Commander of the Kiev Special Military District (okrug). Colonel Bagh-

ramian had graduated from the M. Frunze Military Academy and the Academy of General Staff, where he was a senior lecturer. Through the solicitation of Zhukov, Baghramian was assigned a new posting in the Kiev Special Military District.

When the Second World War began in the Soviet Union, Baghramian was in Kiev, as Chief of the Operations Department and Deputy Chief of Staff of the Kiev Special Military District. For his active participation in the organization of the defense of Kiev on August 12, 1941, Colonel Baghramian was assigned the rank of Major-General.

Baghramian was well-known for his knowledge and experience during the Autumn operations of 1941. In December, he was assigned the rank of Lieutenant-General and was nominated as Chief of Staff of the South-Western front.

From the Summer of 1942, a new period in the military biography of Baghramian began. On July 15, 1942, following orders from Supreme Headquarters, he was nominated Commander of the 16-th Army. The battle of Kursk has a particular place in Baghramian's military career. It was not only a harsh experience, but also a tremendous opportunity to discover his talents as commander.

During the Summer campaigns of 1943, while the Supreme Headquarters were planning the engagements of the troops under Baghramian's command, (at that time it was reassigned as the 11-th Guards' Army), he objected to these plans. The dispute became a subject of discussion at Supreme Headquarters. After considering Baghramian's arguments, Stalin approved Baghramian's version of the plan, which was then accepted without essential changes.

Soon Baghramian was nominated to be Commander of the First Baltic Front. Stalin also signed a Resolution of the Council of Peoples' Commissars (Sovnarcom) of the USSR conferring the rank of Army General on I. Ch. Baghramian.

The article discusses Baghramian's activity at this position. It shows his great contribution to the realization of the large-scale operations in Belorussia, as well as in Koenigsburg and Zemland. For the eminent successes of the troops of his First Baltic Front and for his own personal qualities, by order of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR dated July 29, 1944, Army General Hovhannes Christaforovich Baghramian was awarded the medal of Hero of the Soviet Union. For his achievements in the final operations of the Second World War, he was awarded, for a second time, the Suvorov Order (First Class).

For nine years after the war, Army General Baghramian commanded the troops of the Baltic Military District. Afterwards he took a number of high positions in the Ministry of Defense of the USSR, up to the position of Deputy Minister of Defense. On March 11, 1955, he was raised to the rank of Marshal of the Soviet Union. On his eightieth anniversary he was awarded his second medal of Hero of the Soviet Union.

Marshal Baghramian was not only a talented commander, but also an outstanding military scholar. He contributed not only in the elaboration of the history of the Second World War, but also in the elucidation of certain unknown problems in the modern history of the Armenian nation. In particular, he was one of the first scholars of the battle of Sardarapat which was so fateful for the Armenian nation. Such issues were relegated to oblivion during the cult of Stalin. This battle was considered and valued by Baghramian not only from the stand-point of a military historian, but also from the point of view of a true patriot, a person whose credo was to serve his fatherland and nation.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ

ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Մ. Գ. ՄԵԼԻՔՆՅԱՆ, փոխգնդապետ, պատմական գիտությունների թեկնածու

Պետության անվտանգության ապահովման հարցերը լուծելիս ռազմական, տրնտեսական, քաղաքական գործոնների հետ մեկտեղ կարևոր նշանակություն է ստանում աշխարհագրական գործոնների (երկրի աշխարհագրական դիրք, բնակչության էթնիկական կազմ և այլն) հաշվառումը:

Հողվածում փորձ է արվում այս տեսանկյունից տարտ անդրդովկայան ևնթատա-րածաշրջանի նկարագրիր: Խմբագրությունը նախատեսում է շոշափվող առանձին տեսական հարցեր ավելի ամբողջական ձևով ներկայացնել հետագա հրապարակումներում:

Աշխարհի երկբենո համակարգի քայքայման, երկու գերտերությունների գյոբալ առձակատման ավարտից հետո որոշակիորեն փոխվեց աշխարհի քաղաքական մթնոլորտը: Վերջին 6-7 տարիներին պգալորեն նվազեց լայնածավալ ռազմական բախման, հատկապես միջուկային պատերազմի սպառնալիքը: Ավարտվեց մի շարք տարածաշրջանային հակամարտությունների ռազմական փուլը: Ստեղծվեցին համաշխարհային քաղաքական ու տնտեսական նոր կառույցներ:

Աշխարհի ռազմական ծախսերի ընդհանուր ծավալը 1 տրիլիոն 300 մլրդ. դոլարից կրձատվեց մինչև 800 մլրդ. դոլար (կայուն գներով): Չորս անգամ կրձատվեց պենքի համաշխարհային առևտուրը: Աշխարհի բոլոր երկրների կանոնավոր գորքերի ընդհանուր քանակը 28,5 մլն. մարդուց կրձատվեց մինչև 23 մլն.¹:

Թվում էր, ազատվելով քաղաքական ու գաղափարախոսական կաղապարներից, աշխարհը շարժվում է դեպի հավասարակշռված ու արդարացի միջապային հարաբերությունների հաստատում: Սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ դեռ վաղ է ասել, թե ձևավորվել է բոլոր պետությունների ու ազգերի շահերը հաշվի առնող միջապային հարաբերությունների և անվտանգության նոր համակարգ: Իրականում

տեղի է ունենում աշխարհաքաղաքական ուժերի նոր վերադասավորում, ձևավորվում են նոր դաշինքներ ու ազդեցության ոլորտներ: Համաշխարհային պատերազմի սպառնալիքը փոխարինվում է տեղային պատերազմների ու պինված բախումների սպառնալիքով: Իր տեղը չի պիջում ռազմաուժային գործոնը: Աճել է անորոշությունը, որոշ դեպքերում նաև միջապային իրադրության պարգայման անկանխատեսելիությունը: Ազգերի ինքնորոշման արդարացի ու բնական պահանջը կրկին դեմ է առնում «պետությունների տարածքային անձեռնմխելիության» քարայած սկզբունքի ջատագովների հակազդեցությանը՝ պատճառ դառնալով էթնիկական հակամարտությունների բորբոքմանը և «տարացրված» ու «պարթոնք ապրող» ազգերի ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացմանը:

Վարչավայի պայմանագրի վերացումից հետո ՆԱՏՕ-ն, 25 %-ով կրձատելով իր պինված ուժերը, ընդարձակվում է դեպի Արևելյան Եվրոպա: Խոշորածավալ վերապինում են սկսել Չինաստանը, Հարավ-արևելյան Ասիայի, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի առանձին երկրներ: Տարածաշրջանային գերտերություն և իսլամական աշխարհի առաջնորդ դառնալու լուրջ հավակնություններ է ցույաբերում Թուրքիան:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին է

¹ Տես «Красная звезда», 23 ноября 1996 г.

այն միջազգային համատեքստը, որի ֆունի վրա տեղի են ունենում աշխարհաքաղաքական ուժերի բախումն ու ռազմաքաղաքական իրադրության կարգացումը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում և անդրկովկասյան ենթատարածաշրջանում:

Աշխարհում տեղի ունեցող աշխարհաքաղաքական ուժերի պայքարի, ներքին վերադասավորման, նոր դաշինքների ու ապդեցության կենտրոնների ձևավորման իրական պատճառներն ու բուն էությունը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է դիմել աշխարհաքաղաքականությանը (գեոպոլիտիկա), որը «բուրժուական կեղծ գիտությունից» այսօր դարձել է քաղաքագիտության կարևորագույն ճյուղերից մեկը:

Սկզբնական, նեղ իմաստով աշխարհաքաղաքականությունը քաղաքականության մեջ աշխարհագրական գործոնների հաշվառումն է: Ամերիկայի հայտնի աշխարհաքաղաքագետ Ն. Սպիկմենը նշում է. «Աշխարհաքաղաքականությունը երկրի անվտանգության ապահովման նպատակով արտաքին քաղաքականության պլանավորումն է՝ աշխարհագրական գործոնների հաշվառմամբ»²:

Ներկայումս աշխարհաքաղաքականության բովանդակությունն ընդլայնվել է, և նրա գլխավոր խնդիրն են դարձել երկրի ազգային-պետական անվտանգության, նրա անխափան կարգացման ապահովման նպատակով պետության աշխարհաքաղաքական և ազգային շահերի, դաշնակիցների ու ապդեցության գոտիների ընտրության տեսական հիմնավորումը, ազգային շահերին ու անվտանգությանն սպառնացող իրական ու հնարավոր սպառնալիքների բացահայտումը:

Աշխարհաքաղաքականությունը սովորեցնում է, որ պետության քաղաքականության հիմքում միշտ էլ դրված են լինում աշխարհաքաղաքական գործոնները, երկրի աշխարհաքաղաքական և ազգային շահերը: Ուշագիշտ վերլուծու-

թյունը ցույց է տալիս, որ, ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր, աշխարհում տեղի ունեցող մեծ ու փոքր հակամարտությունների հիմքում հիմնականում ընկած են տարբեր երկրների ազգային ու աշխարհաքաղաքական շահերի միջև եղած հակասությունները:

Ոչ մի պետություն երբեք իր ազգային շահերը չի պոհարերի հանուն այլ պետության: Ոչ ոք շահագրգռված չէ ունենալու հզոր հարևան, եթե դա չի բըխում իր շահերից: Ժամանակին անգլիացի պետական գործիչ և դիվանագետ Փալմերստոնը գրել է. «Մենք չունենք հավերժական դաշնակիցներ և հավերժական թշնամիներ: Մենք ունենք մըշտական, հավերժական շահեր և պարտավոր ենք հետևելու դրանց»³:

Շատ քաղաքագետների կարծիքով, երկու գերտերությունների աշխարհաքաղաքական մրցամարտում նախկին ԽՍՀՄ պարտությունն ու կործանումը, այլ պատճառների հետ մեկտեղ, հետևանք էին նրա ղեկավարության աշխարհաքաղաքական միամտության, մի ղեկավարություն, որը ի վնաս սեփական ազգային-պետական շահերի տարվում էր «համամարդկային արժեքներով», միևնչյեռ հիմնական աշխարհաքաղաքական հակառակորդները հետևողականորեն իրականացնում էին իրենց ազգային-պետական և դաշնակցային նպատակները:

Որոշ քաղաքական ու պետական գործիչներ մեծապես մոլորվում են՝ կարծելով, թե ուժային քաղաքականության դարաշրջանում պետությունների միջև լավ հարաբերություններ ստեղծվում են շնորհիվ այն բարեկամական պայմանների, որ միմյանց նկատմամբ տածում են դրանց ժողովուրդներն ու առաջնորդները: «Միությունները ստեղծվում են ոչ թե շնորհիվ հույզերի և ըզգայմունքների, այլ որպես հետևանք աշխարհագրական պատճառների և ուժերի հարաբերակցության: Եթե նույնիսկ այդ ընթացքում ծագում են բարեկամական

² N. Spykman. The Geography of the Peace. N Y. 1944, p. 48.

³ Տես «Дипломатический словарь», т. 2. М., 1971, с. 454.

զգայմունքներ դաշնակցի նկատմամբ, ապա դրանք սովորաբար քաղաքական համագործակցության հետևանք են, այլ ոչ թե պատճառ»⁴, նշել է Սպիկմենը:

Աշխարհաքաղաքականության մեջ ընդունված է պետությունը դիտարկել երեք կարևորագույն գործոնների տեսանկյունից՝ պատմական տարածք, ազգ և քաղաքական կառուցվածք: Ամեն մի երկրի տարածքային-աշխարհագրական դիրքի յուրահատկությամբ է պայմանավորված նրա պատմական զարգացման ինքնատիպությունը: «Աշխարհագրությունը, — գրել է Սպիկմենը, — ամենափնտրված գործոնն է պետության արտաքին քաղաքականության մեջ, որովհետև այն ամենակայունն է: Նախարարները գալիս են ու գնում, մահանում են անգամ բռնապետները, բայց լեռնաշղթաներն անխորտակելի են»⁵:

Պետության տարածքային չափերը ազդում են նրա հպորության վրա: Բնական պաշարները և կլիման պայմանավորում են բնակչության ժողովրդագրական յուրահատկությունները՝ նրա խտությունը, զբաղվածությունը, ազգային տնտեսության կառուցվածքը և հնարավորությունները: Երկրի աշխարհագրական դիրքից են կախված արտաքին տնտեսական կապերի ուղղվածությունը, հեռավորությունը «ուժային կենտրոններից», ռազմական դիմակայության գոտիներից և վիճված հակամարտությունների օջախներից: Դրանով են պայմանավորված նաև հարաբերությունները հարևան երկրների հետ, որոնք կարող են լինել հավանական հակառակորդ կամ դաշնակից: Երկրի աշխարհագրական դիրքով են պայմանավորված նաև ռազմական շինարարության ուղղվածությունը, վիճված ուժերի խմբավորումների տեղաբաշխումը:

Պետության կայունությունն ու անվտանգությունը կախված են նաև ազգից, որի հնարավորությունները հիմ-

նակառուցողական են նրա էթնիկական բաղադրատարրերի վիճակով: Ազգը ձևավորող էթնոսների ներքին էներգիայից, կենսական ակտիվությունից է կախված նրա բարոյահոգեբանական և սոցիալ-քաղաքական միասնությունը և, հետևաբար, իր շահերի համար պենքը ձեռքին հանդես գալու պատրաստակամությունը: Նույն աշխարհագրական տարածքում և նույն ժամանակաշրջանում ձևավորված էթնոսների խմբերը, որոնք միմյանց հետ կապված են տղտեսական և քաղաքական միջէթնիկական և մշակութային կապերով, կապում են քաղաքակրթություն կամ սուպերէթնոս⁶:

Միջէթնիկական մոտիվությունը նպաստում է մեկ քաղաքակրթության պատկանող երկրների ռազմական դաշինքների, միությունների ստեղծմանն ու դրանց կայունությանը: Այդպիսի երկրների միջև ծագող պատերազմները երկար չեն տևում, և կողմերը հեշտ են գնում փոխվիշումների:

Վիճելի տարածքները կամ ազդեցության գոտիների համար տարբեր քաղաքակրթությունների պատկանող պետությունների պայքարը սովորաբար աչքի է ընկնում բարձր ինտենսիվությամբ ու դաժանությամբ, պատերազմը մինչև «հաղթական ավարտ» հասնելու հաստատակամությամբ: Նման գործոններ են ընկած նաև բազմազգ պետությունների ներքին միջէթնիկական հակամարտությունների հիմքում⁷:

Որոշ քաղաքագետների կարծիքով (Ս. Հանտինգտոն և ուրիշներ), ազգային-պետական, քաղաքական-գաղափարախոսական հակամարտություններն աշխարհում աստիճանաբար փոխարինվում են քաղաքակրթությունների, այսինքն՝ կրոնական-մշակութային հանրությունների հակամարտություններով: Բախումները քաղաքակրթությունների շփման գոտում հղի են լայնածավալ պա-

⁴ N. Spykman. *America's Strategy in World Politics. The United States and the Balance of Power*. N. Y., 1942, p. 255-256.

⁵ Նույն տեղում, էջ 41:

⁶ Shu A. II. *Гумилев. Этногенез и биосфера Земли*. Л., 1980, с. 120.

⁷ Shu A. B. *Логин. Этнос в евразийской геостратегии*. «Военная мысль», N 5 1993 г., с. 21.

տերապևտների վերաժամելու վտանգով: Կարելի է ասել, որ բազմազգությունը տարածաշրջանային ու ներպետական կայունության վրա ազդող կարևորագույն գործոններից մեկն է:

Ազգի էթնիկական կազմով, նրա պատմական տարածքով է մեծապես պայմանավորված պետական կառուցվածքի ձևը: Ազգը և նրա քաղաքական կառույցը գտնվում են մշտական հակասական փոխազդեցության մեջ: Գրանից են հիմնականում կախված պետության ներքին կայունությունն ու անվտանգությունը: Եթե խախտվում է ներդաշնակ հավասարակշռությունը և քաղաքական կառույցը գերիշխում է ազգի վրա, ապա դա ի վերջո հանգեցնում է բռնապետության (ինչպես Գերմանիայում 1933—1945 թթ.): Եթե ազգն է գերիշխում պետության վրա, առաջանում է անիշխանություն (ինչպես ժամանակակից Աֆղանստանում), որը ապակայունացնում է ռազմաքաղաքական իրադրությունը ոչ միայն իր տարածաշրջանում, այլև հաճախ գլոբալ ծավալով⁸:

Հասարակության քաղաքական կառուցվածքից է կախված պետության ներքին և արտաքին գերակայությունների ու շահերի որոշումը: Գրանց համապատասխանությունը ազգի շահերին ապահովում է բնակչության կամավոր աջակցությունը և ամրապնդում է պետության անվտանգությունն ու պաշտպանունակությունը: Իսկ եթե պետությունը արտաքին աշխարհի հետ իր հարաբերություններում նախապատվություն է տալիս ոչ թե ազգային շահերին, այլ ուրիշ գործոնների, ապա, որպես կանոն, նա պարտություն է կրում և կախման մեջ ընկնում ավելի ուժեղ պետություններից:

Վերը շարադրվածից պարզ է դառնում, որ յուրաքանչյուր պետության ազգային անվտանգության համակարգը մեծապես կախված է նրա գոյության ու պարզացման աշխարհագրական, պատմական, աշխարհաքաղաքական, ռազմավարական պայմաններից:

⁸ Տես նույն տեղում, էջ 21:

Այժմ փորձենք աշխարհաքաղաքականության տեսանկյունից բնորոշել անդրկովկասյան ենթատարածաշրջանը, որը համարվում է մերձավորարևելյան տարածաշրջանի մի մասը:

Շրջանը իրենից ներկայացնում է էթնիկական, մշակութային, կրոնական մի բարդ խճանկար, որը հակամարտային մեծ լիցք է պարունակում:

Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին միտոթեմական հանրապետությունների սահմանների, ինչպես նաև նրանց ներսում եղած որոշ ազգային փոքրամասնությունների ինքնավար պետական կառույցների սահմանների որոշման գործում թույլ տրված կամայական ու միտումնավոր մոտեցման հետևանքով ծագած հակասությունները ժամանակին գապվում էին խորհրդային տոտալիտար մամլիչով: Եվ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո առաջինը Անդրկովկասում ըսկրսվեցին լայնածավալ ազգամիջյան հակամարտություններ: Այդ հակամարտություններն իրենց գագաթնակետին հասան Ադրբեջանում, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության մղած ապստամբական պայքարը ունեցավ իր սրամաքանական ավարտը՝ ըստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Մյուս ազգային փոքրամասնությունների (թալիշներ, լեզգիներ) խմորումները ճնշվեցին բիրտ ուժով: Օսկայն այդ ազգերի իրական վարթոնքը նոր է սկսվելու, և Ադրբեջանը մոտակա հեռանկարում կարող է դառնալ ազգային հակամարտությունների թատերաբեմ:

Ազգային լուրջ պրոբլեմների առաջ է կանգնած Վրաստանը, որտեղ Աբխազիան ձգտում է իր անկախության ճանաչմանը, չլուծված, ստեղծված վիճակում է գտնվում վրաց-հարավօսական հակամարտությունը, անկախության հասնելու որոշակի միտումներ է ցուցաբերում Աջարական Հանրապետությունը: Ազգային հարցի քաղաքակիրթ, ընդունելի լուծումներ չգտնելու դեպքում Վրաստանը նույնպես կարող է վերաժամել մրջտական ազգային բախումների գոտու:

Երեք հանրապետություններից միայն Հայաստանում է, որ գոյություն չունի որևէ ներքին ազգամիջյան խնդիր: Այստեղ բնակչության աննշան մասը կազմող (ընդամենը 4 %) ազգային փոքրամասնությունների և հայերի միջև ձեւավորված ներդաշնակ փոխհարաբերությունները բացառում են տեսանելի հե-

վորդները կազմում են Վրաստանի բնակչության ընդամենը 65 %-ը, իսլամի հետևորդները՝ 11 %-ը, ռուս ուղղափառ եկեղեցու՝ 10 %-ը, հայ առաքելական եկեղեցու՝ 8 %-ը, այլ ուղղությունների և աղանդների հետևորդները՝ 6 %-ը⁹:

Չնայած Անդրկովկասում առկա ազ-

Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերին ընդունում են Երևանում (լուսանկարը՝ «Արմենպրես» գործակալության, 1989 թ.)

նանկարում որևէ պրոբլեմի առաջացում (տես աղյուսակ 1-ը):

Կրոնամշակութային առումով ևս Հայաստանը յուրօրինակ բացառություն է անդրկովկասյան ընդհանուր ֆոնի վրա: Այստեղ հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդները կազմում են բնակչության 94 %-ը:

Ադրբեջանի բնակչության 87 %-ը դավանում է իսլամ, ընդ որում՝ 70 %-ը՝ շիա, 17 %-ը՝ սուննի ուղղության, 5,6 %-ը՝ ռուսական ուղղափառ եկեղեցու հետևորդներ են, 7,4 %-ը՝ այլ կրոնական ուղղությունների ու աղանդների հետևորդներ:

Վրաց ուղղափառ եկեղեցու հետև-

գամիջյան հակամարտություններն իրենց բնույթով կրոնաէթնիկական չեն, այլ իրենց հիմքում ունեն ազգային ինքնորոշման խնդիրներ, այնուամենայնիվ շահագրգիռ կողմերը (Ադրբեջանը, որոշակի առումով նաև Աբխազիան) ձգտում են օգտագործելու կրոնական գործոնը՝ արտաքին աջակցություն ըստանալու ակնկալիքով: Այստեղից՝ աֆղան մոջահեդների, թուրքական «գորշ գայլերի» ու մահմեդական կամավորների հայտնվելը դարաբաղյան ճակատում, Կովկասի լեռնային ժողովուրդների համադաշնության մահմեդական կամա-

⁹ Տե՛ս «Armenia, Azerbaijan, and Georgia: country studies», pp. 4, 82, 152.

Ենթատարածաշրջանի երկրների բնակչության ազգային կազմը

Երկրներ	Բնակչությունը՝ հազար մարդ	Բնակչության բնական աճը %-ով	Բնակչության էթնիկական կազմը %-ով									
			հայեր	արևմտեցիներ	վրացիներ	ռուսներ	գրեկներ	վրացիներ	աբխազներ	օսեր	միջինը	միջինը՝ արևմտեցիներ
Հայաստան	3,521	1,1	96	-	-	1,6	1,7	-	-	-	-	2,7
Վրաստան	5,681	0,81	8,1	5,7	70,1	6,3	-	-	2,0	3,2	-	4,5
Ադրբեջան	7,684	1,4	-	82,7	-	5,6	-	3,5	-	-	2,5	5,2

վորների մասնակցությունը վրաց-արևալակյան հակամարտությանը:

Եթե ընդհանուր ջանքերով չկանխվի այս վտանգավոր միտումը, ապա հակամարտության հաջորդ փուլերում դա կարող է պայթեցնել ոչ միայն Կովկասի, այլև Ռուսաստանի, Եվրոպայի, Ասիայի խաղաղությունը և սպառնալիք դառնալ տարածաշրջանային ու համաշխարհային անվտանգության համար:

Երեք հանրապետություններից առավել նպաստավոր տնտեսական ու աշխարհագրական պայմաններում է գրտնվում Ադրբեջանը: Նա ունի ԱՊՀ երկրների շարքում Ռուսաստանից հետո ամենախոշոր հետապոստված նավթային պաշարները (մինչև 4 մլրդ. տոննա) և հեռանկարում Ղապախստանի ու Թուրքմենիայի հետ մեկտեղ կարող է դառնալ նավթարդյունահանման ծավալով աշխարհի երրորդ շրջանը (Միբիբից և Պարսից ծոցից հետո)¹⁰:

Սակայն Ադրբեջանի աշխարհաքաղաքական պարադոքսն այն է, որ, չնայած նավթի նրա պաշարները և նրա քաղաքական առանձնահատկությունները հնարավորություն են ստեղծում ակտիվորեն համագործակցելու և՛ Արևելքի, և՛ Արևմուտքի հետ, բայց աշխարհագրական դիրքը՝ Միջին Ասիայի, Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպայի սահմանագծում գտնվելը, հանգեցնում է Արևմուտքի երկրների, ամենից առաջ ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի քաղաքական ու տնտեսական ճնշման ուժեղացմանը: Կարևոր արանսպորտաուղիավարական նշանակությա-

նը զուգահեռ (Եվրոպա—Միջին Ասիա հաղորդակցության միջանցք) Ադրբեջանը ունի նաև բացառիկ ռազմավարական նշանակություն իր տարածքում գտնվող Գյաբալայի ռադիոտեղորոշումային կայանով, որը Ռուսաստանի վրա հարավից հրթիռային հարձակման մասին նախազգուշացման համակարգի կարևորագույն բաղադրատարրն է¹¹:

Վրաստանը նույնպես գրավում է բավական նպաստավոր աշխարհագրական դիրք: Չնայած իր բնական պաշարներով նա զիջում է Ադրբեջանին, սակայն որպես հաղորդակցության միջանցք, շնորհիվ Սև ծովի առկայության, առավել մեծ հնարավորություններ ու հեռանկարներ ունի:

Աշխարհագրական առումով ենթատարածաշրջանի երկրներից ամենաաւթարենպաստ պայմաններում գտնվում է Հայաստանը, քանի որ Կուրկ է դեպի ծով տանող անմիջական ելքից և առևտրական ուղիներ դուրս գալու հարցում լիովին կախված է հարևան պետությունների բարի կամքից: Այստեղից հետևում է, որ պատմական հեռանկարում, անգամ դեպքերի ամենաբարենպաստ պարզացման պարագայում էլ Հայաստանի բարգավաճումը կախված կլինի հարևան պետությունների ներքաղաքական կայունությունից և նրանց հետ ունեցած բնականոն փոխհարաբերություններից: Միայն այս գործոնները կարող են ապահովել անխափան առևտուր և խթանել երկրի տնտեսական վարգայումը:

Տնտեսապես շրջանը դատապարտված է դեռ երկար մնալու որպես հա-

¹⁰ Slu «Независимая газета», 8 апреля 1997 г.

¹¹ Slu «Сегодня», 24 мая 1996 г.

մաշխարհային տնտեսության ծայրամաս:

Խորհրդային շրջանում Անդրկովկասի տնտեսապես բարվոք վիճակը մեծապես պայմանավորված էր խորհրդային տնտեսության յուրահատկություններով: Հաջողությամբ վարգայող ծանր և վերամշակող արդյունաբերությունը գրեթե ամբողջությամբ կողմնորոշված էր դեպի համամիութենական շուկան և աննշան չափով էր բավարարում տեղական պահանջուհիները: Ներկայումս արտադրական կապերի խզումը, հուժկի և շուկայի բացակայությունը գրեթե ամբողջությամբ կազմալուծել են Անդրկովկասի արդյունաբերության շատ ճյուղերի գործառությունը: Ի վիճակի չլինելով պահպանելու գոյություն ունեցող արտադրական ենթակառուցյը՝ շրջանի երկրները ստիպված են հրաժարվել շատ թեքիչ ժամանակակից արտադրությունից:

Երեք հանրապետությունների տնտեսության վարգայումն արգելակող գործոններից են մեծ ռազմական ծախսերը: Դրանք ամբողջությամբ կաթվածահար են արել Ադրբեջանի տնտեսությունը՝ առանձին տարիների կազմելով պետական բյուջեի շուրջ 75 %-ը: Ադրբեջանը 1992—1996 թթ. ռազմական նրպատակներով օգտագործել է միջազգային ֆինանսական կազմակերպություններից ու առանձին պետություններից ստացված արտաքին վարկերի ու ֆինանսական օգնության հիմնական մասը: Ռազմական ծախսերի բաժինը Ադրբեջանի ազգային համախառն արտադրանքի մեջ կազմել է. 1992 թ.՝ 7,1 %, 1993 թ.՝ 9,5 %, 1994 թ.՝ 15,1 %, 1995 թ.՝ 13,6 %, 1996 թ.՝ 15,7 %: Այս ցույանիչով նա գրավում է առաջին տեղը մերձավոր արևելյան տարածաշրջանում, որը աշխարհի ամենառազմականացված տարածաշրջաններից մեկն է¹²:

Ռազմական ծախսերը կազմում են Հայաստանի պետական բյուջեի 20—28 %-ը, ազգային համախառն արտադրանքի 2,8—3,6 %-ը, Վրաստանի բյուջեի

¹² Տես Մ. Գ. Միլոնյան, Ադրբեջանի ռազմական նախապատրաստությունների ֆինանսավորումը: «Հայ պիվոթ», 1997 թ., հմ. 24, էջ 12—13:

18—25 %-ը, ազգային համախառն արտադրանքի 2,3—3,3 %-ը¹³:

Անդրկովկասի հանրապետությունները աստիճանաբար տնտեսական մեծ կախման մեջ են ընկնում Արևմուտքի երկրներից և նրանց հսկողության տակ գտնվող միջազգային ֆինանսական կազմակերպություններից:

Այսպես՝ 1997 թ. ապրիլի դրությամբ Վրաստանի արտաքին պարտքը կազմել է 1 մրդ. 600 մլն. դոլլար, որը հավասար է երկրի ազգային համախառն արտադրանքի 44 %-ին՝ դրամական արտահայտությամբ: Սա բավական բարձր ցուցանիշ է և կարող է ունենալ լուրջ բացասական հետևանքներ ողջ տնտեսության համար¹⁴: Ադրբեջանի արտաքին պարտքը, ըստ պաշտոնական տվյալների, ներկայումս կազմում է 1 մրդ. 123 մլն. դոլլար¹⁵: 1996 թ. վերջի դրությամբ Հայաստանի արտաքին պարտքը 603 մլն. դոլլար էր¹⁶: Տնտեսական ծանր վիճակը շտակելու նպատակով շրջանի երկրներից յուրաքանչյուրը հարկադրված է տարեկան 200—250 մլն. դոլլար վարկ ստանալու սենյի, վառելիքի, դեղորայքի ապահովման և այլ ծրագրերի իրականացման համար: Ներկայումս արտասահմանյան ներդրումներն ու ֆինանսական օգնությունը կազմում են այս հանրապետությունների բյուջեների 50—60 %-ը¹⁷:

Սակայն արտասահմանյան երկրների և միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների կողմից անդրկովկասյան հանրապետությունների շռայլորեն տրամադրվող վարկերն ու կատարվող կապիտալ ներդրումներն ավելի շատ քաղաքական բովանդակություն ունեն, քան կապված են վերջիններիս տնտեսական վերածննդի հեռանկարի հետ:

¹³ Հաշվարկված է ըստ «The Military balance 1995/96 y.». London, 1995 տեղեկատուի.

¹⁴ Ըստ «Ապատություն» ուղիովկայանի 1997 թ. ապրիլի 23-ի հազորդման:

¹⁵ Ըստ «Ապատություն» ուղիովկայանի 1997 թ. հուլիսի 11-ի հազորդման:

¹⁶ Տես «Հայաստանի Հանրապետություն», 1997 թ. սեպտեմբերի 19:

¹⁷ Տես «Сегодня», 24 мая 1996 г.

Ռազմական առումով Անդրկովկասը թե՛ բնակչության (16,9 մլն. մարդ) մեկ շնչին, թե՛ տարածքի (186 հազ. քառ. կմ) մեկ քառակուսի կիլոմետրին ընկնող սպառազինության առումով ոչ միայն նախկին ԽՍՀՄ, այլև աշխարհի ամենառազմականացված շրջաններից մեկն է: Այստեղ 300 կմ լայնությամբ և 700 կմ խորությամբ տարածքում ԽՍՀՄ-ի օրոք ստեղծված էր երկու ռազմական օկրուգի (Անդրկովկասյան ռազմական և Անդրկովկասյան սահմանապահ), ՀՕՊ-ի բանակի, օդային բանակի, Կասպիական նավատորմիղի և մեծ քանակությամբ կենտրոնական ենթակայության զորամիավորումների ռազմական գործողությունների և կենսագործունեության ապահովման ենթակառուցյունների մի առեղծվածից և օդային, որը զորքերի անդրկովկասյան խմբավորմանը թույլ էր տալիս մեկ ամիս ինքնուրույն լայնածավալ մարտական գործողություններ վարել Հարավային ռազմավարական ուղղությունում¹⁸:

ԽՍՀՄ փլուզումով (1991 թ. դեկտեմբերի 26) ամբողջ ենթակառուցյուն, ռազմատեխնիկական և նյութատեխնիկական միջոցները անցան նորանկախ հանրապետություններին: Սակայն արդարացի բաժանում չկատարվեց: Ամենից շահավետ պայմաններում հայտնվեց Ադրբեջանը, որի տարածքում տեղակայված էին ավելի շատ զորամիավորումներ, ռազմաօդային խարսխակայաններ, ռազմամթերքի պահեստներ:

1992 թ. հուլիս—օգոստոս ամիսներին ռուսական բոլոր զորամիավորումների ու ստորաբաժանումների անձնակազմը դուրս բերվեց Ադրբեջանից՝ վերջինիս թողնելով ողջ մարտական տեխնիկան, զենքերը, նյութատեխնիկական պաշարներն ու ռազմական ենթակառուցյունը:

Հայաստանի ու Վրաստանի պարագայում իրադրվածակն այլ կերպ դասավորվեց: Բայցի նրանից, որ այս հանրապետությունների տարածքում տեղակայված ռուսական զորամիավորումներ

րի քանակական ու մարտական կազմը, ինչպես նաև առկա ռազմական ենթակառուցյուն մեծապես պիչում էին Ադրբեջանում եղածներին, ռուսական զորքերի մի մասը ռազմակայանների կարգավիճակով մնաց այստեղ, Հայաստանում՝ մեկ, Վրաստանում՝ չորս ռազմակայան: Այդ պատճառով այստեղ սուկա զենքը, մարտական տեխնիկան ու ռազմական ենթակառուցյուն բաժանվեցին երկու մասի, մի մասն անցավ ստեղծված ազգային զինված ուժերին, մյուս մասը՝ ռուսական ռազմակայաններին: Արդյունքը եղավ այն, որ Ադրբեջանին բաժին հասան 2,5 անգամ ավելի ծանր զինատեսակներ (տանկ, քրահամեքենա, հրետանային համակարգեր) և 7,8 անգամ ավելի օդային հարձակման միջոցներ, քան Հայաստանին, 6,5 անգամ ավելի ծանր զինատեսակներ և 11,3 անգամ ավելի օդային հարձակման միջոցներ, քան Վրաստանին (տես աղյուսակ 2):

Ավելի անարդարացի բաժանում ըստացվեց զինամթերքի հարցում: Ադրբեջանին բաժին հասավ 20 անգամ ավելի շատ զինամթերք (10.000 վազոն), քան Հայաստանին (500 վազոն), և 5 անգամ ավելի, քան Վրաստանին (2.000 վազոն)¹⁹:

Սակայն Ադրբեջանը չբավարարվեց ստացած հսկայական պաշարներով և 1993 թ.—1997 թ. հունիսի 1-ը ժամանակահատվածում տարբեր երկրներից գրնեց և իր զինանոցը համալրեց 784 մլն. դոլլար ընդհանուր արժողությամբ տարբեր տեսակի զենքով ու մարտական տեխնիկայով և 180 մլն. դոլլար արժույթությամբ զինամթերքով²⁰:

Ադրբեջանը անդրկովկասյան հանրապետություններից միակն է, որը կոպտորեն խախտում է Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրի շրջանակներում իր ստանձնած պարտավորությունները միանգամից երեք զինատեսակների (տանկեր, մարտական քրահամեքենաներ, հրետա-

¹⁹ Տես նույն տեղում:

²⁰ Տես *Մ. Գ. Միքոնյան*, Ադրբեջանի ռազմական նախապարտատոթյունների ֆինանսավորումը: «Հայ զինվոր», 1997 թ. հւմ. 24, էջ 12:

¹⁸ Տես «Свободная Грузия», 16 декабря 1992 г.

նային համակարգեր) գծով և այն էլ՝ ընդհանուր 1.180 միավորով: Որդեգրելով դարաբաղյան հիմնահարցը ռազմական ճանապարհով լուծելու քաղաքականությունը՝ Ադրբեջանը դարձել է շրջանում Կենտրոնի մրցավազքի գլխավոր հրահրիչն ու իրավիճակն ապակայունացնողը²¹:

Անդրկովկասում քաղաքական իրա-

նիայում տիրող իրավիճակի կամ տեխնոլոգիական պատճառներով դա տեղի չունենա, և արտահանումն իրականացվի միայն Վրաստանի ու Թուրքիայի տարածքով, ապա վերջիններիս եկամուտները կաճեն ամենաքիչը կրկնակի²⁴:

Չգտելով նավթային գործունը ծառայեցներու իր աշխարհաքաղաքական

Աղյուսակ 2

Նախկին խորհրդային բաժանի մարտական տեխնիկայի բաշխումը անդրկովկասյան հանրապետությունների և ՌԳ միջև 1993 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ²²

Մարտական տեխնիկայի տեսակներ	Ադրբեջան	Հայաստան	ՌԳ ռազմական Հայաստանում	Վրաստան	ՌԳ ռազմականները Վրաստանում
Տանկ	330	129 ²³	80	66	200
Զրահամեքենա	835	269	190	120	570
Դաշտային հրետանի	330	179	100	60	220
Ականանետ	250	82		14	
Համազարկային կրակի տեխնիկա համակարգ	74	47	8	18	45
Ինքնաթիռ (մարտական)	65	6	8	6	45
Ուղղաթիռ (մարտական)	37	7	-	3	-

դրության հետագա վարգայումը մեծապես կախված է Կասպից ծովի նավթի արդյունահանման և նրա արտահանման ուղիների խնդրից: Ներկայումս, երբ իշխանության համար մղվող պայքարը Ադրբեջանում և Վրաստանում ավարտվել է կառավարող կուսակցության հաղթանակով, շրջանում իշխող դիրքեր գրավելու համար մեծ տերությունների միջև պայքարը գնալով ուժեղանում է:

Ռուսաստանի եկամուտները ադրբեջանական և ղազախական նավթի արտահանումից (ինչպես «վառ», այնպես էլ «հիմնական») կկազմեն 3—5 մլրդ. դոլլար, Թուրքիայի և Վրաստանի եկամուտները՝ 1—1,5 մլրդ. դոլլար յուրաքանչյուրիկը, եթե Կասպից ծովում արդյունահանվող ադրբեջանական և ղազախական նավթի 65 %-ն արտահանվի Ռուսաստանի տարածքով: Իսկ եթե Չեչ-

չաիերի իրականացմանը՝ Ադրբեջանը աշխարհի և տարածաշրջանի հզոր պետություններին՝ ԱՄՆ-ին, Ռուսաստանին, Անգլիային, Հայտնիային, Թուրքիային, Իրանին պատկանող նավթային ընկերությունների հետ կնքել է հինգ պայմանագիր 18 մլրդ. դոլլար ընդհանուր գումարով²⁵: Ադրբեջանի հաշվարկները բավական պարզունակ են. իր բնական պաշարների դիմաց ստանալ այդ երկրների ֆինանսական, քաղաքական, բարոյական, չի բացառվում և ռազմական օժանդակությունը և հօգուտ իրեն լուծել դարաբաղյան պրոբլեմը, արտասահմանյան ներդրումների օգնությամբ վերականգնել տնտեսությունը և գերիշխող տնտեսական ու քաղաքական դիրք գրավել Անդրկովկասում:

Այսօր Անդրկովկասը դարձել է այն շրջանը, որտեղ ենթատարածաշրջանն իրենց ազդեցության տակ պահելու համար կատաղի պայքար է սկսվել մի կողմից Ռուսաստանի, մյուս կողմից Թուրքիայի և նրա թիկունքում կանգնած ԱՄՆ-ի միջև:

²¹ Այս մասի ավելի հանգամանորեն տես Մ. Գ. Մելքոնյան, Ադրբեջան. խորհրդային «ժառանգության» և հետագա «ձեռքբերումների» ծաւերը բնույթը: «Հայ պիսվոր», 1997 թ. հոկ. 29:

²² Աղյուսակում բերված տվյալները փորձագետների գնահատականներն են, և որոշ տվյալներ կարող են չհամընկնել պաշտոնական տվյալների հետ:

²³ 1993 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ:

²⁴ Shu «Век», N7 1996 г.

²⁵ Shu «Независимая газета», 8 апреля 1997 г.

Ռուսաստանի պարագայում խնդիրը բարդանում է նրանով, որ երկրի ներուժը հապիվհապ բավարարում է դաշնության կենսագործունեությունն ապահովելու, ներքին կայունությունը պահպանելու, նրա հետագա փլուզումը կանխելու համար: Ռուսաստանի տնտեսական վերածննդի համար կպահանջվի շատ ժամանակ. ավելի շուտ, քան հաջորդ հապարամյակի սկիզբները դա դժվար թե տեղի ունենա: Այսօր Ռուսաստանի տնտեսական ազդեցությունը շրջանում հասել է ամենացածր մակարդակի, ինչն անշուշտ կհանգեցնի բացասական հետևանքների: Միայն ռազմաքաղաքական հարաբերություններով նրա համար դժվար կլինի ստեղծել ներթափանցման և ձեռք բերած դիրքի պահպանման կայուն սոցիալ-քաղաքական բազա:

Թուրքիան զգալի հաջողություններ է հասել տնտեսական ներթափանցման առումով: Նա Վրաստանի հիմնական առևտրական գործընկերն է, իսկ Ադրբեջանի արտաքին ապրանքաշրջանառության մեջ Իրանից հետո գրավում է երկրորդ տեղը: Բացի դրանից, Թուրքիան զգալի աջակցություն է ստանում ԱՄՆ-ից՝ Անդրկովկասը Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտից դուրս բերելու իր ջանքերում: Սակայն Թուրքիան ևս, ելնելով իր աշխարհաքաղաքական վիճակից, ստիպված է ծայրահեղորեն ըզգույշ գործել արտաքին-քաղաքական բընագավառում՝ ձեռնպահ մնալով նոր արկածախնդրություններից:

Ընդհանրապես ցանկացած հավակնորդ, որը լրջորեն կձգտի այստեղ գերիշխող դեր խաղալու, հարկադրված կլինի դիմելու նյութական զգալի ծախսերի և քաղաքական մեծ ռիսկի՝ ի վիճակի չլինելով իր երկրում լուծելու ազգային խնդիրները, խճճվելով նոր, բարդ ու երկարատև ազգամիջյան հակամարտությունների մեջ: Այստեղ չի կարելի բավարարվել քաղաքական հայտարար-

ություններով, հորդորներով, հաշտարարի կեցվածքով: Հավակնորդը հարկադրված կլինի աջակցելու հակամարտող կողմերից մեկին՝ հարուցելով հակառակ կողմի ու մրցակցի հակազդեցությունը:

Իրադրության վարգապումը շրջանում ուղղակի կախման մեջ է դարաբաղյան, արխապական, չեչենական և քրդական հակամարտությունների կարգավորումից: Այն բանի հետևանքով, որ այդ հակամարտությունների կարգավորումը զգալի բարդությունների հետ է կապված, և՛ նավթի արդյունահանման, և՛ նավթամուղի շինարարության հեռանկարը ավելի ու ավելի մշուշապատ է դառնում: Նման հակամարտությունները սովորաբար շարունակվում են մինչև ինքնաբերաբար «մարելը»:

Վարկածներն այն մասին, թե «մեծ յոթնյակը» կարող է Անդրկովկասը ըստ կարևորության հավասարեցնել Հարավ-արևմտյան կամ Բուլղերիին և անմիջապես գործել ըստ այդմ, դեռևս կարիք ունեն լուրջ փաստարկների:

Տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակի և դրա վրա ազդող աշխարհաքաղաքական գործոնների համակողմանի ուսումնասիրումն ու հաշվառումը կենսական կարևոր նշանակություն ունեն Հայաստանի Հանրապետության համար: Այսօր անհրաժեշտ է օբյեկտիվորեն և հիմնավորապես հետազոտել Հայաստանի տեղն ու դերը տարածաշրջանում և համաշխարհային ընկերակցության մեջ, շահերի հարաբերակցությունն ու փոխազդեցությունը այլ պետությունների շահերի հետ, բացահայտել նրա անվտանգությանն սպառնացող իրական ու հնարավոր սպառնալիքները, դրանց բնույթը և որոշել չեզոքացման ուղիները: Միայն այս դեպքում է հնարավոր մշակել և գործողության մեջ դնել մեր ազգային շահերին համապատասխանող անվտանգության արդյունավետ համակարգ:

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ФАКТОР И ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ КАРТИНА ЗАКАВКАЗЬЯ

М. Г. МЕЛКОНЯН, подполковник, кандидат исторических наук

РЕЗЮМЕ

Завершилось глобальное противостояние двух сверхдержав, распалась двухполюсная система мира, что привело к определенным сдвигам в мировой политической атмосфере: резко снизилась угроза широкомасштабного вооруженного столкновения, особенно — ядерной войны. Во всем мире резко сократились военные расходы, продажа оружия, численность вооруженных сил.

Однако еще рано говорить об установлении сбалансированных и справедливых международных отношений, построенных с учетом интересов всех государств и наций. Вместо угрозы мировой войны возникла угроза локальных войн и вооруженных конфликтов. Возросла неопределенность, а в некоторых случаях и непредсказуемость развития ситуации. Естественное и справедливое требование самоопределения наций наталкивается на упорное сопротивление апологетов принципа «территориальной целостности и неприкосновенности границ», что в ряде случаев становится причиной возникновения этнических конфликтов и усиления национально-освободительной борьбы «разобщенных» и «пробуждающихся» наций.

Такова в общих чертах политическая картина мира, на фоне которой происходит столкновение геополитических сил и развитие военно-политической обстановки в ближневосточном регионе, в частности, в его закавказском субрегионе.

Рассмотрение процесса перераспределения геополитических сил в мире, анализ сущности протекающих процессов формирования новых центров сил в приложении к закавказскому субрегиону в статье проводится с позиций геополитологии с применением ее научного аппарата исследования.

Закавказье представляет собой сложную этническую, культурную и религиозную мозаику, несущую в себе большой конфликтотенный заряд. И не случайно после распада СССР именно в Закавказье в результате политического произвола, допущенного в свое время при определении границ республик и автономных образований, возникли широкомасштабные межнациональные конфликты. Своего апогея они достигли в Азербайджане, где национально-освободительная борьба армян Нагорного Карабаха нашла свое логическое завершение в образовании Нагорно-Карабахской Республики. Брожения в среде других национальных меньшинств (тальши, лезгины) были силой подавлены. Возможно, истинное пробуждение этих народов еще впереди, и в перспективе Азербайджан может стать ареной новых межнациональных конфликтов.

Серьезные национальные проблемы существуют и в Грузии. Здесь Абхазия добивается признания своей независимости, грузино-осетинский конфликт находится в замороженном состоянии, определенную устремленность к самостоятельности проявляет Аджария. В случае, если не будут найдены цивилизованные, взаимоприемлемые для сторон решения, Грузия также может превратиться в арену конфликтов на этнополитической почве.

В этом плане, как и с конфессиональной точки зрения в наиболее благоприятных условиях находится Армения. Однако в географическом и экономическом аспектах положение Армении не в достаточной степени благоприятно, т. к. она не имеет выхода к морю и ее внешне-экономические связи в значительной мере зависят от благорасположенности соседей.

В экономическом и географическом отношении в наиболее благоприятных условиях находится Азербайджан, который в перспективе может вместе с Казахстаном и Туркменией образовать третий по масштабам нефтедобычи район (после Сибири и района Персидского залива). Однако развитие экономики Азербайджана в значительной мере тормозится милитаризацией республики. Ее военные расходы достигают 16 % от валового национального дохода, в то время, как в Грузии и Армении эта цифра колеблется в пределах 2,3—3,3% и 2,8—3,6%, соответственно.

И это в том случае, что после расформирования ВС СССР Азербайджану досталось значительно больше военной техники и боеприпасов, чем Грузии и Армении, в которых часть вооружения к тому же осталась на российских базах, размещенных на территориях этих республик. Данные независимой зарубежной печати свидетельствуют, что Азербайджан является единственной закавказской республикой, грубо нарушающей квоты, определенные договором ОБСЕ (по 3 видам вооружения: танки, боевые бронемашинны, артиллерийские системы—в совокупности на 1180 единиц).

При прогнозировании развития ситуации в Закавказье необходимо учитывать геополитические интересы таких центров силы, как США, Россия, Турция и Ирак, а также их внутривосточное и экономическое положение.

Всестороннее объективное изучение военно-политической ситуации в регионе и субрегионе, а также влияющих на ее развитие геополитических факторов жизненно необходимы для Республики Армения, так как только при этом условии может быть выработана и претворена в жизнь эффективная система обеспечения безопасности государства, которая бы соответствовала ее национальным интересам.

В вводной части статьи излагаются некоторые положения геополитологии, что позволяет более полно осмыслить научный аппарат проводимого анализа.

MILITARY POLICY

THE GEO-POLITICAL FACTOR AND A GEO-POLITICAL SURVEY OF TRANSCAUCASIA

M. G. MELKONYAN, Lieutenant-Colonel, Ph. D. (History)

SUMMARY

The confrontation between the two superpowers has ended. The bi-polar system of the world has been altered, resulting in certain changes to the world political environment. The threat of large-scale armed collisions, particularly nuclear war, has been sharply reduced. Military expenditures, weapon's sales, and the number of armed personnel in forces have been sharply reduced all over the world.

It is early, however, to speak about the establishment of balanced and fair international relations which take into account the interests of all states and nations. Instead of the threat of world war, there appears a threat of local wars and armed conflicts. Uncertainty, and in some cases, the unpredictable development of certain situations, has increased. The fair and natural demand for self-determination collides with the stubborn resistance of the apologists of the principle of «territorial integrity and the inviolability of borders». In a number of cases, this becomes a reason for conflicts in the escalation and reinforcement of national-liberation struggles of «divided» nations and «awakening» nations.

This is the general political world-view. Against this background is the collision of geo-political power and the development of the military-political situation in the Near East and, in particular, in Transcaucasia.

This article considers the process of the redistribution of the world's geo-political power and the analysis of the shaping of these new power structures as exemplified in Transcaucasia.

Transcaucasia presents a complex ethnic, cultural, national, and religious mosaic. It carries a great risk of major conflict. Naturally, after the disintegration of the USSR in Transcaucasia, wide-scale international conflicts rose to the surface. They were the result of the arbitrariness of past political decisions which determined the «borders» of «Soviet Republics», «Autonomous Republics», and «Autonomous Regions». They reached their apogee in Azerbaijan. The national-liberation struggle of the Armenians of Mountainous Karabakh was logically implemented with the creation of the Republic of Nagorno-Karabakh. Unrest within other national minorities (Talishes, Lezgines) were suppressed by force. It is possible that the true national awakening of these peoples is still to come. With that perspective in sight, Azerbaijan could become an arena of new national and inter-ethnic conflicts.

Serious national problems also exist in Georgia. Abkhazia strives for the recognition of its independence. The Georgian-Ossetian conflict festers in a frozen condition. Adjaria shows determination towards obtaining home rule. If civilized and mutually acceptable solutions may not be found, Georgia could also become an arena of conflicts of this nature.

From this vantage point, as well as from the religious viewpoint, Armenia is in the most favorable condition. From the geographic and economic aspects, however, the position of Armenia is not positive since it has no outlet to the sea and its external-economic relationships largely depend on the attitudes of its neighbors.

In both economic and geographic terms, Azerbaijan enjoys the most favorable of circumstances. In the future it may form, together with Kazakhstan and Turkmenistan, the world's third (after Siberia and the Persian Gulf) oil-rich region. The development of the economy of Azerbaijan, however, is held up by its significant militarization. Military expenditures have reached 16 % of the Gross National Product. In Georgia and in Armenia, however, this figure varies between 2.3%—3.3% and 2.8%—3.6%, respectively.

One must also take into account that after the collapse of the USSR, Azerbaijan obtained more military equipment and ammunition than Georgia and Armenia. This is because part of the Soviet Forces' armaments stayed on Russian bases. The foreign mass media show that Azerbaijan is the only Transcaucasian republic that flagrantly broke the quotas determined by the Treaty on

Conventional Armed Forces in Europe. This was evident in three categories of armament: tanks, combat armored vehicles, and artillery systems – a total of 1180 units over and above the quotas.

While forecasting developments in Transcaucasia, it is necessary to take into account the geo-political interests of such powers as the United States of America, the Russian Federation, Turkey, and the Islamic Republic of Iran. One must also consider these countries' internal political and economic issues.

A multi-faceted objective study of the military-political situation at the regional and sub-regional levels, as well as the influence of geo-political factors, is of vital importance for the Republic of Armenia. Such studies may help to ensure the security and the national interests of Armenia.

In its introduction, the article discusses some fundamental geo-political points. These may allow for a deeper comprehension of the points made in the paper.

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՐՊԵՏ ՀՀ ԶՈՒ-Ի ՄԱՐՏՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՀԻՄՔ

Մ. Ս. ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ, գեներալ-մայոր

Հայկական բանակի գոյությունը պատմական իրողություն է: Նրա՝ որպես Հայաստանի Հանրապետության անկախության ամրապնդման երաշխիքի կազմավորումը ընթացել և ընթանում է ռազմաքաղաքական ու տնտեսական շատ բարդ իրավիճակում՝ շրջափակման և մեր սահմանամերձ շրջանների նկատմամբ Ադրբեջանի ոտնձգությունների, դրանց մշտական սպառնալիքի պայմաններում:

Չնայած այդ բոլոր դժվարություններին՝ հայկական բանակը արդեն ամբողջովին կազմավորված է, և այժմ ընթանում է նրա հետագա ամրապնդման գործընթացը:

Բանակի ամրապնդման, ԶՈՒ-ի մարտունակության բարձրացման կարևորագույն գործոններից է զորամասերի և ըստորաբաժանումների մարտական պատրաստության կատարելագործումը, այն է՝ անձնակազմի գիտելիքների հարստացումը և հմտության վարճացումը, զինվորներին և ստորաբաժանումներին ժամանակակից մարտ վարելու ձևերի ուսուցումը:

Մեր կարծիքով, արդի պայմաններում, երբ աշխարհի տարբեր կետերում հակամարտող կողմերի դիմակայությունը հասել է վտանգավոր սահմանների, իսկ դրա հետևանքներն անկասխատեսելի են դարձել, միանգամայն անտրամաբանական և նույնիսկ հանցավոր կարելի է համարել այն մտայնությունը, ըստ որի բանակը կարող է և չձգտել օգտագործելու սպառազինության ու ռազմական տեխնիկայի բնագավառում վերջին գիտատեխնիկական նվաճումները, տեղյակ լինելու այլ երկրներին, առավել ևս հակամարտող

պետությունների զինված ուժերի մարտավարական ու ռազմավարական մտահղացումներին:

Այս միտքը անվերապահորեն վերաբերում է նաև Հայաստանի Հանրապետության երկստասարդ զինված ուժերին, մանավանդ որ մեր հանրապետությունն իր աշխարհագրական դիրքի բերումով գտնվում է այնպիսի պայմաններում, որ զինված ուժերի պատշաճ սպառազինումն ու նրա մարտական պատրաստության մակարդակի ըստ ամենայնի բարձրացումը դարձել են կենսական անհրաժեշտություն: Իսկ դրան կարելի է հասնել միայն այն դեպքում, երբ հանրապետության զինված ուժերում կարողանանք պատրաստել անհրաժեշտ քանակով արհեստավարժ ըսպաներ, էլ՝ ավելի բարձրացնել կլբրտներ հրամանատարական կազմի մասնագիտական պատրաստության մակարդակը, տարբեր հավաքների ու զորավարժությունների միջոցով կատարելագործել նրանց մարտավարական հըմըությունը:

Այս ամենը հնարավոր է կատարել հրամանատարական կադրերի մասնագիտական պատրաստության հարկ եղած մակարդակով կազմակերպմամբ, ուսումնական գործընթացի հստակ պլանավորմամբ և պարապմունքների մեթոդիկայի կատարելագործմամբ: Այսինքն՝ սպայական կազմին ու ենթասպաներին, ինչպես նաև սերժանտներին պետք է պատրաստել այնպիսի մակարդակով, որ նրանք կարողանան թե՛ մասնագիտական, թե՛ ուսումնամեթոդական առումով զինվորներին լիովին սովորեցնել այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է ժամանակակից մարտում:

Վերջին երկու տարիների ընթացքում ՀՀ զինված ուժերում բոլոր մասնագիտությունների գծով կանոնավորապես անց են կացվում հրամանատարական պատրաստության ուսումնամեթոդական հավաքներ, որոնք կազմակերպվում են ՀՀ ՊՆ մարտական պատրաստության վարչության կողմից և արդեն տվել են նյատեղի արդյունքներ: Այսպես՝ գումարտակների հրամանատարների ուսումնամեթոդական առաջին հավաքի ժամանակ ցույց տրված արդյունքները բավականին ցածր էին, այն է՝ «լավ»՝ 4,8 %, «բավարար»՝ 47,6 %, «անբավարար»՝ 47,6 %, իսկ երկրորդ հավաքի ժամանակ պատկերն արդեն այլ էր՝ «լավ»՝ 26,5 %, «բավարար»՝ 56,5 %, «անբավարար»՝ 17 %:

Մարտական պատրաստության ցույցանիշները նկատելիորեն բարձրացել են նաև այլ մասնագիտություններով անցկացված ուսումնամեթոդական հավաքներում:

ՀՀ ՁՈՒ-ի ներքին ծառայության կանոնադրքում նշված է, որ հրամանատարը պատասխանատու է իրեն վրստահված չորամասի (ստորաբաժանման) մշտական մարտական ու զորահավաքային պատրաստության համար, պարտավոր է անմիջապեսորեն ղեկավարել ենթակայների մարտական պատրաստության գործընթացը, պլանավորել և ժամանակին միջոցներ ձեռնարկել դրա կազմակերպման ուղղությամբ, մշտապես հարստացնել և կատարելագործել ենթակա հրամանատարների մասնագիտական գիտելիքները, մեթոդական պատրաստվածությունը, մանկավարժական կուլտուրան, անձամբ անցկացնել չորավարժություններն ու պարապմունքները, կազմակերպել և հսկել բարձրակարգ մասնագետների պատրաստումը:

Եթե սպան, ենթասպան յուրաքանչեղ են ռազմական գործը և բարեխիղճ են իրենց պարտականությունների կատարման մեջ, ապա ենթակայները նույնպես կսովորեն, կունենան կայուն գիտելիքներ: Սա, իհարկե, անվիճելի է: Յու-

րաքանչյուր բանակ ամուր է այնքանով, որքանով ամուր ու գրագետ է նրա կրթուսներ հրամանատարական կազմը, քանի որ վերջինս բանակի հիմքն է: ՀՀ պաշտպանության նախարար Վ. Մարգարյանը գումարտակների (դիվիզիոնների) հրամանատարների երկրորդ հավաքի ժամանակ այն միտքը հայտնեց, որ գումարտակների հրամանատարները մեր բանակի սյունն են: Անհրաժեշտ է, որ մեր զինված ուժերի ղեկավար հրամանատարական կազմը լուրջ աշխատանք տանի այդ գաղափարի իրականացման ուղղությամբ:

Սպաների, ենթասպաների ու սերժանտների հրամանատարական պատրաստությունը կազմակերպվում և անց է կացվում ՀՀ ՁՈՒ-ի կանոնադրությունների, կանոնադրքերի, ՀՀ պաշտպանության նախարարի 1996 թ. դեկտեմբերի 19-ի հրամանով հաստատված ծրագրի և այլ ծրագրերի հիման վրա:

Հրամանատարական պատրաստությունը կազմակերպելիս պետք է պահպանել հետևյալ սկզբունքը՝ անմիջական պետք սովորեցնում է ենթակայներին և պատասխանատու է նրանց պատրաստության համար:

Դրա համար հրամանատարը (պետը) ուսումնական տարվա սկզբում պետք է իր հրամանով կազմի խմբեր, նշանակի խմբերի ղեկավարներ: Հաշվի առնելով մեր բանակի հրամանատարական կազմի պատրաստության առանձնահատկությունները (ցավոք, ոչ բոլոր սպաները կարող են պատշաճ մակարդակով կազմակերպել և վարել հրամանատարական պատրաստության դասընթացները)՝ մենք առաջարկում ենք չորամիավորումներում, չորամասերում հրամանատարական պատրաստության կազմակերպման մի եղանակ, որը մենք հաջողությամբ կիրառել ենք մեր ծառայության ժամանակ:

Հրամանատարական պատրաստության պարապմունքների համար խմբերի և ենթախմբերի կազմման մեր սլոգանքը ներկայացնում ենք ստորև բերվող աղյուսակում:

Մ. Ս. ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ

ա) ԶՈՐԱՄԻԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԽՄԲԵՐ

Հ/հ	Խմբերի կազմը	Ղեկավարը
1	գորամիավորման հրամանատարի տեղակալներ, բրիգադների, գնդերի, առանձին գումարտակների (դիվիզիոնների) հրամանատարներ և տեղակալներ, վարչակազմի սպաներ, որոնք իրենց պաշտոնով հավասար են նրանց	հրամանատար
2	գորամիավորման վարչակազմի սպաներ, որոնք ընդգրկված չեն հրամանատարի խմբում, և շտաբի պետին ենթակա ստորաբաժանումների հրամանատարներ	շտաբի պետ
3	վարչակազմի հրետանու սպաներ և գորամասերի հրետանու պետեր	հրետանու պետ
4	վարչակազմի ՀՕՊ-ի սպաներ, գորամասերի ՀՕՊ-ի պետեր	ՀՕՊ-ի պետ
5	վարչակազմի կապի և համակարգչային հաղորդակցման սպաներ	կապի պետ
6	գորամիավորման ենթակա գումարտակների (դիվիզիոնների) և այլ գորատեսակների ենթասպաներ	հրամանատարի տեղակալ թիկունքի գծով

բ) ԶՈՐԱՄԻԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՆԹԱԽՄԲԵՐ

Հ/հ	Ենթախմբերի կազմը	Ղեկավարը
1	գորամիավորման օպերատիվ բաժնի սպաներ և վարչակազմից այն ծառայությունների պետեր ու սպաներ, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում են շտաբի պետին, ինչպես նաև գորամասերի և առանձին գումարտակների շտաբների պետեր	շտաբի պետ
2	վարչակազմի սպաներ, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում են անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի (ԱՏԱ) գծով հրամանատարի տեղակալին, ինչպես նաև գորամասերի, առանձին գումարտակների (դիվիզիոնների) հրամանատարների տեղակալներ ԱՏԱ-ի գծով	հրամանատարի ԱՏԱ-ի գծով տեղակալ
3	գորամասերի հրամանատարների տեղակալներ տեխնիկական գծով և տեխնիկական ծառայությունների պետեր	հրամանատարի տեղակալ տեխ. գծով
4	գորամասերի հրամանատարների տեղակալներ թիկունքի գծով և թիկունքային ծառայությունների պետեր	հրամանատարի տեղակալ թիկունքի գծով

գ) ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ԽՄԲԵՐ

Հ/հ	Խմբերի կազմը	Ղեկավարը
1	գումարտակների (դիվիզիոնների) հրամանատարներ և նրանց տեղակալներ, վարչակազմից պաշտոնով նրանց հավասար սպաներ	հրամանատար
2	վաշտերի (մարտկոցների) հրամանատարներ և նրանց տեղակալներ, վարչակազմին ենթակա առանձին դասակների հրամանատարներ	հրամանատարի տեղակալ
3	գումարտակների (դիվիզիոնների) դասակների հրամանատարներ	գումարտակի (դիվիզիոնի) հրամանատար
4	ստորաբաժանումների ենթասպաներ, ալագներ և պահեստապետներ	հրամանատարի տեղակալ թիկունքի գծով
5	սերժանտներ	վաշտի (մարտկոցի) հրամանատար

դ) ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ՄԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՆԹԱՄՄԵՐ

Հ/հ	Ենթախմբերի կազմը	Ղեկավարը
1	գումարտակների (դիվիզիոնների) շտաբի պետեր, վարչակազմից նրանց ենթակա պետեր	շտաբի պետ
2	գումարտակների (դիվիզիոնների) հրամանատարների տեղակալներ USU-ի գծով և վարչակազմից նրանց անմիջակամորեն ենթակա սպաներ	հրամանատարի տեղակալ USU-ի գծով
3	գումարտակների (դիվիզիոնների) հրամանատարների տեղակալներ տեխնիկական գծով, տեխնիկական ծառայությունների պետեր, վարչակազմի սպաներ և առանձին վաշտերի հրամանատարներ, որոնք անմիջակամորեն ենթարկվում են հրամանատարի տեխնիկական գծով տեղակալին	հրամանատարի տեղակալ տեխնիկական գծով
4	գումարտակների (դիվիզիոնների) հրամանատարների տեղակալներ թիկունքի գծով, թիկունքային ծառայությունների պետեր, վարչակազմի և ստորաբաժանումների սպաներ, որոնք անմիջակամորեն ենթարկվում են թիկունքի պետին	հրամանատարի տեղակալ թիկունքի գրծով
5	հրետանային դիվիզիոնների հրամանատարներ և նրանց տեղակալներ, վարչակազմից հրետանու սպաներ և առանձին հրետանային ստորաբաժանումների հրամանատարներ	հրետանու պետ
6	լեռնաշխարհային հրետանային դիվիզիոնների (մարտկոյունների) և առանձին դասակների պետեր	ՀՕՊ-ի պետ

Կարևոր է նշել, որ բաժանման բերված տարբերակը կրում է սխեմայական բնույթ, նրանում ընդգրկված չին բոլոր հնարավոր ծառայությունները: Իրականում բոլոր սպաները, ենթասպաները և սերժանտները պետք է ընդգրկված լինեն որոշակի խմբերում ըստ իրենց մասնագիտությունների:

Հրամանատարական պարապմունքները պետք է անցկացվեն ամեն ամիս երկու օր 8-ական ժամ: Վերադաս հրամանատարությունը պետք է կազմակերպի և հսկի պարապմունքների անցկացումը խմբերում ու ենթախմբերում: Հարկ է նշել, որ շատ պորամասերում պարապմունքներն արդեն անցկացվում են այս մեթոդով:

Պարապմունքները խմբերում ամեն ամիս նպատակահարմար է անցկացնել հետևյալ հերթականությամբ.

1-ին շաբաթ՝ գումարտակների (դիվիզիոնների) հրամանատարների և նրանց տեղակալների հետ,

2-րդ շաբաթ՝ վաշտերի (մարտկոյունների) հրամանատարների և նրանց տեղակալների հետ,

3-րդ շաբաթ՝ դասակների հրամանատարների հետ,

4-րդ շաբաթ՝ ենթասպաների, սերժանտների հետ:

Մեր փորձը ցույց է տալիս, որ այսպիսի սխեմայով անցկացված հրամանատարական պատրաստությունը տալիս է դրական արդյունք, քանի որ իրացնում է ուսուցման գլխավոր սկզբունքը. հրամանատարը սովորեցնում է ենթակային:

Հրամանատարական պատրաստության առաջատար առարկան մարտավարական պատրաստությունն է: Այն ըսպաների մասնագիտական և դաշտային վարժվածության հիմքն է, և դրա համար հատուկ ուշադրություն ենք հրավիրում նրա խնդիրներին ու ձևերին և պարապմունքների նախապատրաստմանն ու անցկացմանը:

Նախ նշենք, որ յուրաքանչյուր ըսպայի խնդիրն է՝

— գիտենալ ժամանակակից համապորային մարտի հիմունքները, տրված և աջակցող ստորաբաժանումների, ինչպես նաև հակառակորդի պորքերի կառուցվածքը, սպառազինությունը, մարտական կարողությունները և նրանց մարտավարությունը,

— կարողանալ կազմակերպել մարտը, գնահատել իրարությունը, որոշում ընդունել, մարտական խնդիրներ առաջադրել և դրանք հասցնել ստորաբաժանումներին, կատարել տեղափոխում, կազմակերպել յուրային ստորաբաժանում-

ների համագործակցությունը, հավառակորդի կրակային ոչնչացումը, մարտի համակողմանի ասյահովումը և կառավարումը, ստորաբաժանումները նախապատրաստել մարտական խնդիրների կատարմանը, տեղանքում ճիշտ որոշել պաշտպանության առջնի գիծը, կազմակերպել պաշտպանության շրջանի (հենակետի) ճարտարագործական (ինժեներական) սարքավորումը, ճիշտ ընտրել հարձակման համար ելակետային շրջանը (ելակետային դիրքերը), մարտում հաստատակամորեն և անընդմեջ ղեկավարել ենթակայաններին, տրված ստորաբաժանումները և կրակը, ենթակա ստորաբաժանումները բերել լիաներդաշնակության վիճակի՝ ռազմական թատերաբեմի պայմաններին համապատասխան, խելամտորեն կառավարել շարայունները ռազմերթի ժամանակ:

Այժմ քննարկենք բուն հարցը:

Մարտավարական պատրաստության հիմնական ձևերն են՝

1) խմբային վարժությունները,

2) մարտավարական թռուցիկ պարապմունքները:

Դրանք պետք է անցկացվեն տեղանքում՝ կապի (ղեկավարման) միջոցների կիրառմամբ:

Խմբային վարժությունները (յուրաքանչյուր գործնական պարապմունքի տև-վողությունը 3—4 ժամ), լինելով անհատական գործնական ուսուցման եղանակներից մեկը, անցկացվում են դասախոսությունների ժամանակ ունկրնդիրների ստացած տեսական գիտելիքները խորացնելու, սպաների և շտաբների գործառնության պարտականությունների կատարման գործնական հմտությունը վարժացնելու նպատակով:

Խմբային վարժության ընթացքում ուսումնական հարցերը մշակվում են հերթականորեն, կոնկրետ մարտավարական իրադրության ֆոնի վրա: Յուրաքանչյուր խմբային վարժություն պետք է ունենա անցկացման պլան, որը հաստատում է ավագ պետը պարապմունքից մեկ շաբաթ առաջ: Վարժությունը կարող է անցկացվել, օրի-

նակ, հետևյալ հաջորդականությամբ:

ա) Վարժությունից 3—5 օր առաջ սպաներին տրվում է մարտավարական խնդիր, որում նշվում են ընդհանուր ու կոնկրետ իրադրությունը և տեղեկատու տվյալները, ինչպես նաև պարապմունքներին պատրաստվելու ցուցումներ:

բ) Վարժությունն սկսվում է մասնակիցների պատրաստվածության ըստուգումով: Ղեկավարը որոշում է իրադրությունը և ըստ այդմ ստուգում մասնակիցների կողմից քարտեզի վրա դրա ճիշտ անցկացման, հաշվարկների կատարման, յուրային ու հակառակորդի բորքերի կառուցվածքի, ապառապիտության և հնարավորությունների խմայությունը: Պատրաստվածության ստուգումը պետք է տևի 10 րոպեից ոչ ավելի:

գ) Մասնակիցները տեղանքում կողմնորոշվելուց հետո մշակվում են ուսումնական հարցերից մեկը: Ելնելով դրա բովանդակությունից՝ նրանք ինքնուրույն կերպով գնահատում են իրադրությունը, որոշում են ընդունում, ստորաբաժանումներին մարտական խնդիրներ տալիս, ղեկավարում նրանց և նըրանց կրակը մարտի ընթացքում: Մեկ հարյի վերաբերյալ 2-3 սպաների ակնույցներից հետո ղեկավարը հումառոտակի ամփոփում է վարժությունը, նըշում է սլատասխանների դրակյան ու բացասական կողմերը և առանձնացնում է: ակնույցի (որոշման) առավել հաջող, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև օրինակելի տարբերակը:

դ) Հաջորդ ուսումնական հարցը մշակելու համար ղեկավարի մտահղայման ու սովորողների որոշումների հիման վրա իրադրության մեջ փոփոխություն է մտցվում: Այն ստեղծվում է թիրախների միջոցով և մի խումբ պինվորների օգնությամբ, ձայնային ու լուսային նմանակիչների կիրառմամբ, ինչպես նաև ռադիոյով կամ ձայնով իրադրության նոր տվյալներ հաղորդելու միջոցով: Նոր իրադրությունը սովորողների կողմից քարտեզի վրա անցկացվելուց հետո պարապմունքը շարունակվում է:

ե) Ուսումնական տեղը փոխելու

համար ստեղծվում է մի իրադրություն, որը սովորողներին ստիպում է կառավարման կետի տեղափոխման վերաբերյալ որոշում կայացնել:

դ) Խմբային վարժության ուսումնական հարցերը մշակելուց հետո դեկավարն անցկացնում է պարապմունքի ընդհանուր քննարկում. վերլուծում է սովորողների առավել բնութագրական որոշումները և գործողությունները, նըշում է նրանց կողմից թեմայի յուրացման և ուսումնական նպատակներին հասնելու աստիճանը, գնահատում է սպաների գիտելիքները և որոշում է, թե որ հարցերի վրա պետք է աշխատել ինքնուրույն պատրաստության ժամանակ, ինչպես նաև պարապմունքին պատրաստվելու կարգը:

Ձորատեսակների և հատուկ գորքերի սպաները, ինչպես նաև հրամանատարների սպառապիսության (տեխնիկական մասի) գծով տեղակալները խմբային պարապմունքների ժամանակ մարտի կազմակերպման, նրա համակողմանի ապահովման և մարտական խնդիրների կատարման ընթացքում համագործակցության կազմակերպման հարցերը մշակում են համագորային հրամանատարների հետ համատեղ: Մինչ համագորային հրամանատարները լուծում են հարցեր ստեղծված իրադրության վերաբերյալ, պորտեսակների սպաներն իրենց անմիջական պետերի՝ պարապմունքների ղեկավարների օգնականների ղեկավարությամբ կարող են մշակել մասնագիտական հարցեր:

Պարապմունքների ժամանակ ուսուցման հիմնական մեթոդը *վարժեցումն է*: Մարտավարական հարցերի լուծման ընթացքում մասնակիցները վարժվում են որոշակի պաշտոնում պարտականություններ կատարելում: Վարժանքների և գործողությունների բազմակի կրկնությամբ մասնակիցները ձեռք են բերում անհրաժեշտ հմտություն, ինչպես նաև կատարելագործում են իրենց գիտելիքները: Լայնորեն կիրառվում են ուսուցման այնպիսի մեթոդներ, ինչպիսիք են բացատրությունը և ցուցադրու-

մը: Բացատրությունը կիրառվում է քննարկման և մասնակիցների որոշումների կամ գործողությունների հիմնավորման ժամանակ: Պարապմունքի դեկավարը սովորաբար ցուցադրում կիրառում է նոր կամ վատ յուրացված հարցերի մշակման դեպքում: Խմբային վարժության տևողությունը 6 ժամ է:

Մարտավարական թռուցիկ պարապմունքները հնարավորություն են տալիս ստորաբաժանումների դեկավարման վերաբերյալ հարցերով կարճ ժամկետում ստուգելու սպաների գիտելիքները, ունակությունները և հմտությունը, ինչպես նաև սովորողներին վարժելու իրադրության ինքնուրույն ու արագ վերլուծմանը և համապատասխան որոշումների ընդունմանը, կատարելագործելու կարճ ժամկետում ենթականերին հատակ ու գրագետ առաջադրանքներ տալու նյալնց հմտությունը:

Մարտավարական թռուցիկ պարապմունքները, որպես կանոն, անցկացվում են այն տեղանքում, որտեղ մշակվում է մեկ ուսումնական հարց: Ձորատեսակների և հատուկ գորքերի ըսպաները մարտավարական թռուցիկ պարապմունքն անցկացնում են պարապմունքի ղեկավարի օգնականների գլխավորությամբ: Դրա հիմնական մեթոդը սովորողների ինքնուրույն վարժանքներն են՝ ղեկավարի կողմից նրանց գործողությունների արդյունքների հետագա ըստուգմամբ: Թռուցիկ պարապմունքի ժամանակ սպաներն ստանձնում են որևէ պաշտոնատար անձի պարտականությունները և ինքնուրույն լուծում են ըստ ստեղծված մարտական իրադրությամբ թեխադրվող խնդիրները: Սովորողների աշխատանքի պայմանները իրական պայմաններին մոտեցնելու նպատակով թռուցիկ պարապմունքներն անցկացվում են հակառակորդի նշմամբ, նրա գործողությունների նշանակմամբ և կառավարման միջոցների կիրառմամբ: Թռուցիկ պարապմունքի տևողությունն է 2—4 ժամ:

Հարկ ենք համարում նշել նաև հրամանատարական պատրաստության ար-

դյունավետության բարձրացման համար մեր տեսակետից անհրաժեշտ պայմանները:

1. Պարապմունքների ժամանակ ըսպաների, ենթասպաների ու սերժանտների գործողությունների ակտիվացման համար անհրաժեշտ է, որ նրանց համար պարզ լինի լուծվող խնդիրը, խորապես գիտակցվի այս կամ այն նյութի ուսումնասիրման նպատակը, գործնական նշանակությունը: Ուսուցումը պետք է տարվի այնպես, որ սովորողների մեջ սեր ու աշխույժ հետաքրքրություն առաջացնի պիվորական գործի նկատմամբ, խթանի իրենց գիտելիքները և հմտությունը կատարելագործելու ձգտումը:

2. Գիտակցականության և ակտիվության բարձրացման համար, մեր կարծիքով, շատ օգտակար կլինի, եթե սովորողները պարապմունքների ժամանակ խնդիրները լուծեն ինքնուրույնաբար: Փաստերի հիման վրա եզրակացությունների հանգեցուցումը, իրադրության գնահատմամբ որոշումների կայացման ժամանակ կատարվող մտավոր աշխատանքը նրանց վարժեցնում է շրջապատի ավելի սուր ընկալմանը, ակտիվացնում է նրանց տրամաբանությունը:

3. Ուսուցման ընթացքում գործունեության ակտիվացման կարևոր միջոց է մրցակցությունը: Փորձը ցույց է տալիս, որ մրցակցության ոգին պետք է համակի մարտական պատրաստության ողջ գործընթացը:

4. Պարապմունքների մասնակիցների ակտիվության ցուցանիշը նրանց նախաձեռնողականությունն է, ստեղծագործական մոտեցումն իրենց պարտականությունների կատարմանը: Պարապմունքի ղեկավարը բոլոր դեպքերում պետք է կարողանա նկատել ունկընդիրների նախաձեռնությունը, ճիշտ գնահատել և խրախուսել այն:

5. Սովորողների ակտիվության և ուսումնական նյութի գիտակցական տիրապետման անհրաժեշտ պայման են ինքնավերահսկումը և ինքնագնահա-

տումը: Այդ խնդրի լուծման գործում կարևոր դեր են խաղում պարտականությունների կատարման նկատմամբ պատասխանատվության պայցումը, անհանդուրժողությունը սեփական թերությունների նկատմամբ:

6. Ուսման նկատմամբ սովորողների ակտիվ վերաբերմունքը հիմնվում է նրանց գիտակցականության, ծառայողական պարտքի խոր ըմբռնման, հայրենիքի անվտանգության համար յրևակայանական պատասխանատվության գիտակցման վրա:

Նյութի գիտակցական և ակտիվ յուրացումը բարձրացնում է ողջ ուսումնական գործընթացի արդյունավետությունը, կանխում է ձևապաշտությունը:

Ուսուցման փորձը պահանջում է նոր մոտեցում ցույաբերել մեթոդիկայի, նրա մշտական կատարելագործման նրկատմամբ: Չորքերի տեխնիկական պիվավածությունը առաջ է անցնում ուսուցման մեթոդիկայից, իսկ վերջինիս հետմնալը հանգեցնում է այն բանին, որ տարբեր մասնագետների ուսուցման գործում առաջանում են չլուծված խընդիրներ, անհամաչափություն կորավասների և ստորաբաժանումների մարտական պատրաստության գործընթացում: Այդ պատճառով էլ առաջավոր կորամասերի հետ մեկտեղ գոյություն ունեն հետ մնացողներ, թեև բոլորի համար պայմաններն ու խնդիրները նույնն են:

Համաշխարհային ռազմական արվեստի փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն դեպքերում, երբ հրամանատարական ուսուցումը կազմակերպվում է տարվում է այնպես, ինչպես պլանավորված է, և յուրաքանչյուր հրամանատար իր առաջնահերթ պարականությունն է համարում իրեն վստահված ստորաբաժանման, կորամասի մարտական պատրաստության բարձրացումը, կարելի է ամենայն համոզվածությամբ ասել, որ հնարավոր կլինի պատերազմի ժամանակ հաղթանակ նվաճել ոչ միայն թվաքանակով, այլև խելքով:

БОЕВАЯ ПОДГОТОВКА

ПОДГОТОВКА КОМАНДИРОВ—ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ БОЕСПОСОБНОСТИ ВС РА

М. С. САРКИСЯН, генерал-майор

РЕЗЮМЕ

Одним из основных факторов укрепления армии, повышения боеготовности ВС является совершенствование процесса боевой подготовки частей и подразделений, а именно: обогащение знаний и повышение мастерства личного состава, обучение подразделений и воинов видам и методам ведения современного боя. Необходимым для этого условием является подготовка офицерского состава, прапорщиков и сержантов на таком уровне, который бы как в плане содержания, так и методики обучения обеспечивал бы подготовку ими солдат во всем объеме знаний и навыков, необходимом в современном бою.

Командирская подготовка офицеров, прапорщиков и сержантов организуется на основе Уставов ВС, правил и программ, утвержденных приказами МО. При организации командирской подготовки должен неукоснительно соблюдаться следующий принцип: *непосредственный начальник обучает подчиненных и несет ответственность за их подготовку*. Для осуществления этого принципа необходимо, чтобы командир (начальник) в начале учебного года в приказном порядке сформировал учебные группы и назначил руководителей этих групп.

Занятия необходимо проводить 2 раза в месяц по 8 часов. Высшее начальство должно организовать и контролировать проведение занятий в группах и подгруппах.

Ведущий предмет командирской подготовки — *тактическая подготовка*, которая является основой специальной и полевой выучки офицеров.

Основными видами тактической подготовки являются:

1. групповые упражнения;
2. летучки.

Групповые упражнения, являясь одним из способов индивидуального практического обучения, проводятся с целью закрепления теоретических знаний, полученных на лекциях, а также с целью развития практических навыков по выполнению функциональных обязанностей офицеров и штабов. В процессе групповых упражнений учебные вопросы разрабатываются последовательно, на фоне конкретной боевой обстановки.

Офицеры родов войск и специальных войск, а также заместители командиров по вооружению (технической части) вопросы организации взаимодействия при подготовке боя, его всестороннем обеспечении и решении боевых задач отрабатывают совместно с общевойсковыми командирами.

Основным методом обучения во время групповых занятий является тренировка. В процессе решения тактических задач участники тренируются в исполнении конкретных должностных обязанностей. В результате многократного повторения упражнений и действий участники приобретают необходимые навыки, а также совершенствуют свои знания. Широко используются такие методы обучения, как объяснение и демонстрация (показ).

Летучки дают возможность в кратчайшие сроки проверить знания, способности и выучку офицеров по вопросам управления подразделениями, а также привить обучающимся навыки самостоятельного и быстрого анализа обстановки и принятия соответствующих решений, совершенствовать их умение быстро, четко и грамотно формулировать задачи подчиненным. В процессе занятий на офицеров возлагаются функциональные обязанности какого-либо должностного лица, и они самостоятельно решают задачи, вытекающие из конкретной боевой обстановки.

Исходя из личного опыта, автор предлагает схему организации групп и подгрупп занятий и методику их проведения, апробированные в ВС РА.

Опыт изучения мирового военного искусства показывает, что в тех случаях, когда командирская учеба организуется и ведется на плановой основе и каждый командир своей первоочередной обязанностью считает повышение боеготовности вверенной ему части или подразделения, можно с известной долей уверенности утверждать, что победа будет одержана не только числом, но и умением.

COMBAT TRAINING

THE COMMANDER'S TRAINING—BASIS FOR INCREASE OF COMBAT READINESS OF THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

M. S. SARGSSIAN, Major-General

SUMMARY

One of the basic factors for strengthening the Armed Forces and increasing their readiness is the improvement of the combat training of the units, namely: to expand the knowledge and to increase skills of personnel, to train soldiers and units in correspondence to modern combat manner. The training of officers, ensigns and sergeants is an obligatory condition for providing appropriate level of soldiers' training in the whole range of knowledge and skills necessary in a modern combat regarding the content as well as training methodology.

Command training of officers, ensigns and sergeants is regulated by the Armed Forces Manuals, rules, and programs confirmed by the orders of the Minister of Defense. Organizing command training the following principle is important: «Immediate commander trains subordinates and is responsible for their training». In order to observe this principle the commander must form training groups and appoint their leaders in the beginning of the academic year.

It is necessary to carry out training twice per month, eight hours a day. The highest authority must organize and supervise classes in the groups and sub-groups.

The main subject of command training is tactical training which is the basis for officers' special and field preparation.

The main types of tactical training are:

1. Group exercises.
2. Briefings.

The *group exercises*, as integral part of individual practical training, are

aimed to consolidate theoretical knowledge gained during the lectures, and to develop practical skills to successfully carry out functional duties of officers and staff. During the group exercises educational questions are developed consistently, taking into consideration a concrete combat environment.

The officers of arms and special forces as well as deputy commanders for armament (equipment) work out the issues of organization of cooperation in preparing a combat, its all-round maintenance and solution of combat tasks together with the Army commanders.

Drills are the main method in group exercise. By solving tactical tasks the participants learn to execute their particular official duties. As a result of repeated exercises the participants acquire necessary skills, and improve their knowledge. Explanation and demonstration are widely used as training methods.

Briefings enable to check up knowledge, abilities and skills of officers to control units, and also to teach them independently and quickly analyze the situation and accept appropriate decisions, as well as improve their skills for quick, precise and competent formulation of the tasks to subordinates. During the training the officers are given functional duties of an official; they solve problems independently due to the actual combat situation.

Using his personal experience, the author offers a scheme for training of groups/subgroups and an implementation technique, approved in the Armed Forces of the Republic of Armenia.

The military history of the world shows, that when command training is organized and conducted on planned basis and each commander considers increase of combat readiness of his unit as his primary duty, it is possible to assert that the victory will be gained not only due to quantity, but also using certain skills.

ԱՎԻԱՑԻԱ

ԱՎԻԱՑԻՈՆ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ԸՍՏ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ

Ե. Ա. ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ, գնդապետ

Ներկայումս ինքնաթիռների ստեղծման ժամանակ բնականաբար ավելի շատ ու բազմազան գիտատեխնիկական նորություններ են օգտագործվում, քան առաջ: Բացի դրանից, նախագծման ընթացքում լայնորեն կիրառվում են ժամանակակից արագագործ էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաներ, ինչը հնարավորություն է տալիս ավելի բազմակողմանի ու ճշգրիտ դարձնելու հաշվարկները և հրաժարվելու նախկինում կիրառվող, բայց այժմ հնացած դրանց մեթոդներից: Անընդհատ խստանում են ավիացիոն տեխնիկայի (ԱՏ) ռեսուրսների ավելացման, նորոգապիտանիության, շահագործման հեշտացման պահանջները:

Այժմ, նախքան բուն հարցին անցնելը, բացատրենք տվյալ ոլորտում կիրառվող կարևոր հասկացությունները՝ «աշխատատևություն», «ռեսուրս», «պահման ժամկետ», «հուսալիություն»:

Աշխատատևությունը ներառում է թռիչքի ժամանակը, վայրէջքների քանակը, հրապենից կրակելու քանակը, ցիկլերի քանակը և այլն: «Աշխատատևություն» և «ռեսուրսի ծախս» հասկացություններն ունեն նույն իմաստը: Ինքնաթիռների աշխատատևությունը հաշվարկվում է՝ ելնելով միայն օդում նրանց աշխատանքից, այսինքն՝ թռիչքի անցնելուց մինչև վայրէջք ընկած ժամանակից (100 %-ով): Իսկ ուղղաթիռների և նրանց տանող համակարգի համար աշխատատևությունը ներառում է օդում նրանց աշխատանքի ժամանակը (100 %-ով)՝ գումարած գետնի վրա տանող համակարգի աշխատած ժամանակը (20 %-ով): Օրինակ՝ եթե ուղղաթիռը թռիչքում եղել է 2 ժամ, իսկ նրա տանող համակարգը գետնի վրա աշխատել է 20 րոպե (դա

կարող է լինել շարժիչների ստուգում, պտուտակաթևերի աշխատանքի ստուգում և այլն), ապա ուղղաթիռի ծախսած ռեսուրսը (աշխատատևությունը) կկազմի 2 ժամ 4 րոպե, որը և կգրանցվի ուղղաթիռի տեղեկամատյանում: Դա բացատրվում է նրանով, որ գետնի վրա շարժիչների աշխատանքի ժամանակ ինքնաթիռի վրա ազդող ուժերը շատ ավելի փոքր են, քան ուղղաթիռի տանող համակարգի վրա ազդող ուժերը՝ գետնի վրա աշխատելիս:

Նույնպիսի պատկեր է ստացվում նաև ավիացիոն շարժիչների ու պտուտակների աշխատանքի ժամանակ: Դրա հետևանքով ավիացիոն շարժիչների և պտուտակների համար աշխատատևությունը հաշվվում է որպես օդում աշխատած ժամանակի (100 %-ով) և գետնի վրա աշխատած ժամանակի (20 %-ով) գումար:

Ինքնաթիռների և ուղղաթիռների նախագծումից, թողարկումից և փորձարկումից հետո նշանակվում են նրանց ռեսուրսները:

«Ռեսուրս» ընդհանրապես նշանակում է պաշար: ԱՏ-ի **ռեսուրսը** նրա աշխատունակության և պահպանելիության պաշարն է՝ հաշվարկային պայմաններում և ճիշտ շահագործման դեպքում: Դա նրա աշխատանքի կամ պահպանման այն թույլատրելի ժամանակներն են՝ արտահայտված ժամերով, տարիներով, ցիկլերով և այլն, որոնց ընթացքում պահպանվում են նրա տեխնիկական ցուցանիշները:

Ռեսուրսը ներառում է ինչպես ԱՏ-ի բուն աշխատատևությունը, այնպես էլ նրա պահման ժամկետը: ԱՏ-ի **պահման ժամկետը** այն ժամանակամիջոցն է, որի

ընթացքում ԱՏ-ը չի կիրառվում, բայց մը-
նում է սպառապիտության մեջ՝ իր բնու-
թագրերը պահպանելով նշված սահման-
ներում: Նշենք, որ ԱՏ-ի նշանակված օ-
րացուցային ռեսուրսի 90—95 %-ը կազ-
մում է նրա պահման ժամկետը և միայն
5—10 %-ն է կազմում թռիչքային ժամ-
կետը:

Ինքնաթիռների և ուղղաթիռների
աշխատատևության և պահման ժամա-
նակահատվածների սահմանները նըշ-
վում են տեխնիկական փաստաթղթե-
րում (տեղեկամատյան, տեխնիկական
վկայական և այլն):

Տարբերում են նշանակված (տեխ-
նիկական) ռեսուրս, միջնորոգումային
ռեսուրս և պահման ու աշխատունակու-
թյան երաշխավորված ժամկետներ:

*Նշանակված (տեխնիկական) ռե-
սուրս* ասելով հասկացվում է ԱՏ-ի այն
թույլատրելի աշխատատևությունը կամ
պահման տևողությունը, որոնց ընթաց-
քում ապահովվում է նրա անխափան
աշխատանքը՝ շահագործման կանոն-
ների պահպանման դեպքում: Այն մի
տեխնիկական ցուցանիշ է, որը նշանակ-
վում է շահագործման փորձից ելնելով
կամ հատուկ փորձարկումների (ռեալ
կամ լաբորատոր պայմաններում) արդ-
յունքների հիման վրա:

Միջնորոգումային ռեսուրսը ԱՏ-ի
աշխատատևությունն է կամ նրա պահ-
ման տևողությունը մինչև հաջորդ հիմ-
նական նորոգումը: Նրա սպառման
դեպքում ԱՏ-ը ուղարկվում է նորոգման
կամ դուրս է գրվում շահագործումից:

ԱՏ-ի *պահման և նրա աշխատու-
նակության պահպանման երաշխավոր-
ված ժամկետները* պահման ժամանա-
կամիջոցների կամ աշխատած ժամանա-
կամիջոցների այն գումարն են, որի
սահմաններում թողարկող կամ նորոգող
գործարանը պատասխանատվություն է
կրում իր թողարկած (նորոգած) ԱՏ-ի աշ-
խատունակության համար՝ շահագործո-
ղի կողմից օդում և գետնի վրա շահա-
գործման կանոնների պահպանման
դեպքում: Դա տեխնիկախրավական ցու-
ցանիշ է, որի վերաբերյալ պայմանագիր

է կնքվում գործարանի և պատվիրա-
տուի (շահագործողի) միջև:

ԱՏ-ի շահագործման ընթացքում
շատ կարևոր ցուցանիշ է նրա **հուսալի-
ությունը**: Ժամանակակից ԱՏ-ը այնպես է
նախագծված և կառուցված, որ նրա ա-
ռանձին տարրերի խափանումը չհան-
գեցնի ամբողջ համակարգի խափանմա-
նը և այդ խափանումները հեշտությամբ
հայտնաբերվեն ու վերացվեն շահագոր-
ծող կազմակերպության կողմից: Օրի-
նակ՝ F-22 ինքնաթիռի համակարգերի
կրկնվող նախագծումը թույլ է տալիս
տեղայնացնել յուրաքանչյուր տարրի
խափանումը՝ պահպանելով տվյալ հա-
մակարգի աշխատունակությունը, իսկ
հարկ եղած դեպքում ավտոմատ կերպով
միացվում է ռեզերվային (կամ վթա-
րային) համակարգը: Այդ ամենի հետ
մեկտեղ խափանման մասին օդաչուն
տեղեկացվում է և ստանում համապա-
տասխան գործողություններ կատարե-
լու կամ ստուգելու հրահանգ-հուշում:
Մինևույն ժամանակ հեռաշափության
միջոցով տեղեկություն հաղորդվում է եր-
կիր, որտեղ արագ կերպով մշակվում է
համակարգիչներով և տրվում է լուծման
համապատասխան տարբերակ*:

Այժմ անցնենք ԱՏ-ի շահագործման
հարցերին:

Ընդհանրապես տեխնիկայի շահա-
գործում նշանակում է նրա օգտագոր-
ծում ըստ նախանշանակման: ԱՏ-ի շա-
հագործումը, ավելի հանգամանորեն աս-
ած, ներառում է.

—ԱՏ-ի նախաթռիչքային պատրաս-
տումը,

—ԱՏ-ի տեխնիկապես ճիշտ կիրա-
ռումը թռիչքի ժամանակ,

—կանոնակարգային աշխատանք-
ների կատարումը և ԱՏ-ի նորոգումը,

—ԱՏ-ի տեխնիկական վիճակի սիս-
տեմատիկ վերահսկումը,

—ԱՏ-ի պահումը միջթռիչքային ժա-

* Ռազմական տեխնիկայի շահագործական
ընթացքների մասին տես նաև *Շ. Ա. Թախայյան*,
Սպառապիտության և ռազմական տեխնիկայի շա-
հագործման հիմնական սկզբու նրբերը: «ՀԲ», 1997,
հմ. 1—2, էջ 35: *Խմբ.*

մանակահատվածում, նրա թռիչքատակտիկական, մարտական և տեխնիկական ցուցանիշների պահպանումը նշանակված ռեսուրսների սահմաններում,

—US-ի շահագործման և օգտագործման կանոնների և նորմերի պահպանումը:

Հասկանալի է, որ ինքնաթիռը և ուղղաթիռը բարդ ու թանկարժեք տեխնիկական սարքեր են, որոնք պահանջում են լուրջ, հիմնավորված մոտեցում իրենց շահագործմանն ինչպես գեոմետրիայի, այնպես էլ թռիչքի ժամանակ:

Տասնյակ տարիների շահագործման փորձի և տարբեր մասնագիտական փորձարկումների ու ստուգումների արդյունքների հաշվառմամբ պարբերաբար տրվում էին հրահանգներ US-ի ռեսուրսների մեծացման վերաբերյալ: Օրինակ՝ ուղղաթիռների TB3-117 մակնիշի շարժիչների միջնորոգումային ժամկետը 10-ից հասցվել է 12 տարվա: Նման ձևով երկարացվել են նաև BP-14 ու BP-24 գլխավոր ռեդուկտորների միջնորոգումային ժամկետները՝ 8 տարուց հասցվելով 13 տարվա: Այդպիսի օրինակներ շատ կան:

Մինչև 1990 թ., այսինքն՝ դեռ Խորհրդային Միության ռազմաօդային ուժերում (ՌՕՌԻ) US-ը շահագործվում էր մինչև նշանակված ռեսուրսի սպառումը, որից հետո աշխատունակ, բավականին թանկարժեք US-ը հանվում էր շահագործումից: Մինչդեռ աշխարհի Կարգացած շատ երկրներում դեռևս 70-ական թվականներին արդեն անցել էին US-ի շահագործման մի նոր մեթոդի, որը կոչվում է US-ի շահագործում ըստ նրա տեխնիկական վիճակի: Իսկ այդ մեթոդին անցնելու վերաբերյալ Խորհրդային Միության ՌՕՌԻ-ի վերջին՝ 1990 թ. «ինժեներական-ավիացիոն ապահովման հրահանգից» հետո միայն վերջերս են քայլեր կատարվում այդ ուղղությամբ:

US-ի շահագործումը ըստ նրա տեխնիկական վիճակի մի այնպիսի մեթոդ է, որի պայմաններում տեխնիկական վիճակի վերահսկման պարբերականությո-

յունը և ծավալը սահմանվում են շահագործման փաստաթղթերով, իսկ տեխնիկական շահագործման սկիզբը և ծավալը որոշվում են ըստ US-ի տեխնիկական վիճակի: Այդ դեպքում, ելնելով US-ի տեխնիկական վիճակից, շահագործման փորձից և հատուկ փորձարկումների արդյունքներից, համապատասխան կողմերը (թողարկող գործարանը, կոնստրուկտորական բյուրոն կամ ՌՕՌԻ-ի գլխավոր ինժեները) հրահանգով մեծացնում են US-ի ռեսուրսները:

Տարբեր երկրներում ու կլիմայական պայմաններում մարտական F-4, ՄիԳ-21, մարդատար Իլ-18, բեռնատար Ան-12 ինքնաթիռների և Մի-8 ու Մի-24 ուղղաթիռների շահագործման փորձը ցույց է տվել, որ այդ ինքնաթիռների միջնորոգումային և նշանակված ռեսուրսները, ինչպես նաև օրացուցային ժամկետները պարբերաբար ավելացվել են կոնստրուկտորական բյուրոների, գործարանների և ՌՕՌԻ-ի կողմից: Օրինակ, ՄիԳ-21 ինքնաթիռների ըսկզբնական տեխնիկական ռեսուրսը նշանակված էր 1000 ժամ՝ 10 տարի ժամկետում, հետագայում այն ավելացվել է մինչև 2000 ժամ, համապատասխանաբար օրացուցային ժամկետը հասցվել է 20 տարվա: Իսկ Իլ-18 ինքնաթիռների շահագործումը Չեխոսլովակիայում, Բուլղարիայում և ԳԳՀ-ում տեղ է օրացուցային 35 տարի՝ նախմին 20 տարվա դիմաց, այն դեպքում, երբ Խորհրդային Միությունում նույն Իլ-18 ինքնաթիռները շահագործում էին մինչև օրացուցային 20 տարին լրանալը (այդ թվում նաև Երևանի «Զվարթնոց» օդանավակայանում շահագործվող ինքնաթիռները), որից հետո կանգնեցվում էր նրանց շահագործումը, և տեխնիկային բավականին լավ վիճակում գտնվող այդ ինքնաթիռները ոչնչացվում էին: Բանն այն է, որ Խորհրդային Միությունում ընդունված չէր US-ի շահագործումը ըստ նրա տեխնիկական վիճակի: Նույնը չի կարելի ասել, օրինակ, Թուրքիայում շահագործվող F-4 ինքնաթիռների շահագործման մասին,

որոնք 20 տարի ծառայելուց և որոշ վերափոխումներից հետո (այդ գործում Թուրքիային օգնում է Իսրայելը) պետք է շահագործվեն ևս 10 տարի:

Ժամանակակից ավիացիոն տեխնիկան (4-րդ սերնդին պատկանող F-16, F-18, ՄիԳ-29, Սու-25, Սու-27, 4-րդ-ից 5-րդ սերնդին անցնող Սու-35, F-22 և այլն) շատ երկրներում շահագործվում է ըստ տեխնիկական վիճակի:

Հիմնվելով այդ երկրների (ՌԳ, Ուկրաինա, Բուլղարիա, ԱՄՆ) փորձի և ստացված տեղեկությունների, ինչպես նաև մեր կատարած աշխատանքների

արդյունքների վրա՝ մենք արդեն 3-րդ տարին է, ինչ անցել ենք ԱՏ-ի շահագործմանը ըստ նրա տեխնիկական վիճակի: Ճիշտ է, ամեն ինչ հեշտ ու հարթ չի ընթանում, դեռևս կան բազմաթիվ տեխնիկական, նյութական և այլ դժվարություններ, սակայն ԱՏ-ի շահագործման այդ մեթոդն իրեն լիովին արդարացնում է, իհարկե, այն դեպքում միայն, երբ ԱՏ-ի հուսալիությունը պահպանվում է պահանջվող սահմաններում: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ այդ մեթոդը դեռ երկար տարիներ հուսալի կերպով կգործի:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Н. А. Максимов, В. П. Кузьмин. Надежность летательных аппаратов. Киевское высшее военное инженерно-авиационное училище ВВС, Киев, 1982.
2. «Наставление по инженерно-авиационному обеспечению авиации ВС СССР (НИАО-90)». ВВС, Воениздат, М., 1991.
3. А. М. Половко. Надежность при эксплуатации технических устройств. Воениздат, М., 1970.
4. Р. Г. Ярмоков. Летные испытания первых опытных образцов самолетов. «Машиностроение», М., 1987.
5. «Указания Главного инженера авиации СВ РФ», NN 35, 36, 37, М., 1995.
6. М. А. Левин, В. Е. Ильин. Современные истребители. «Хоббикнига», М., 1994.
7. «Материалы ЦАГИ», под редакцией Е. И. Ружицкого. М., 1994.

АВИАЦИЯ

ЭКСПЛУАТАЦИЯ АВИАЦИОННОЙ ТЕХНИКИ ПО ЕЕ ТЕХНИЧЕСКОМУ СОСТОЯНИЮ

Е. А. АМБАРЯН, полковник

РЕЗЮМЕ

На основании опыта эксплуатации авиационной техники (АТ) на протяжении десятилетий, результатов различных испытаний и проверок периодически даются инструкции об увеличении ее технического ресурса. Например, межремонтный срок для вертолетных двигателей марки ТВЗ-117 был доведен до 12 лет (вместо прежних 10-и). Так же межремонтный срок для главных редукторов ВР-14 и ВР-24 был от 8-и продлен до 13 лет.

До 1990 г., то есть еще в ВС СССР, АТ эксплуатировалась до исчерпания назначенного ресурса, после чего еще работоспособная машина списывалась и снималась с эксплуатации, хотя во многих развитых странах в 70-ых годах уже был взят на вооружение метод эксплуатации АТ, который носит название «эксплуатация АТ по ее техническому состоянию». Суть этого метода заключается в том, что АТ эксплуатируется не до исчерпания наперед заданного ресурса, а согласно ее реальному техническому состоянию. И лишь последней инструкцией ВВС СССР 1990 г. — «Наставлением по инже-

перно-авиационному обеспечению» — в СССР должен был быть введен этот метод эксплуатации, который только сейчас стал внедряться в странах СНГ.

По этому методу периодичность и объем контроля за техническим состоянием АТ определяются ее эксплуатационной документацией, а начало и объем технической эксплуатации определяются по техническому состоянию АТ.

Вот уже 3 года этот метод успешно применяется в РА. Он оправдывает себя, но при одном обязательном условии: надежность АТ должна обеспечиваться в необходимых пределах.

AVIATION

THE EXPLOITATION OF AVIATION EQUIPMENT IN ACCORDANCE WITH ITS TECHNICAL CONDITION

E. A. HAMBARIAN, Colonel

SUMMARY

On the basis of experience gleaned from the use of aviation equipment (AE) as well as the results of various tests and checks in the last decades, updated instructions are periodically issued. For example, the maintenance period for the TVZ-117 helicopter engines was increased from ten to twelve years. Simultaneously, the life-expectancy of the VR-14 and VR-24 main reduction gears were increased from eight to thirteen years.

Till 1990, in the Armed Forces of the former USSR, AE was maintained before the actual write-off of a given piece of equipment. The still-efficient machine was written off. In many developed countries since the 70s, however, a program called «Exploitation of AE according to its technical condition» was implemented. The essence of this method is the use of the AE according to its actual technical condition rather than to a pre-determined time-line. The last (1990) Manual of the Soviet Air Forces, which called for this approach, is only now taking root in the Commonwealth of Independent States.

According to this method, the schedule to check the technical condition of AE is determined by its operational documentation. The technical condition of AE, in turn, determines its degree of exploitation.

This method has been successfully applied in Armenia for the last three years. It has proven itself, but with one essential condition: the reliability of AE should be defined within certain limits.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԶՈՐԱԿՈՉԱՅԻՆ ՏԱՐԻՔԻ ԱՆՁԱՆՑ

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ա. Վ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, փոխգնդապետ, բժշկական գիտությունների թեկնածու

Զինակոչիկների բժշկական հետազոտումը և վինվորական ծառայության համար նրանց պիտանիության աստիճանի որոշումը ռազմաբժշկական փորձաքննության կարևորագույն խնդիրներից են:

Զինակոչիկների առողջական վիճակի փորձաքննության վերաբերյալ տեղեկություններ հայտնի են դեռ XVII—XVIII դարերից: Օրինակ՝ Ռուսաստանում, նրա բուսակի կազմավորման ըսկրպրնական շրջանում վինվորների ընտրությունը կատարում էին զորապետները, իսկ բժիշկները իրավունք ունեին միայն հայտնելու իրենց կարծիքը վինվորական ծառայության համար վինակոչիկների պիտանիության մասին: Սկսած XIX դարի վերջից և XX դարի ըսկրպրից երիտասարդ համալրման ընտրության գործում բժիշկների կարծիքը սկսում է ձեռք բերել ավելի ու ավելի էական նշանակություն: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ նշված ժամանակաշրջանում երևան են գալիս այդ գործընթացը կանոնակարգող առաջին փաստաթղթերը: Այսպես՝ Ռուսաստանում 1918 թ. վինակոչիկների և նորակոչիկների ռազմաբժշկական փորձաքննություն անցկացնող ժամանակավորապես գործող հանձնաժողովների աշխատանքի կարգավորման նպատակով մշակվել են մի շարք հրահանգներ, իսկ 1921 թ. հաստատվել է ռազմաբժշկական հանձնաժողովի առաջին կանոնադրությունը, որով նախատեսվում էր ռազմաբժշկական կենտրոնական հանձնաժողովի ստեղծում:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ, սկսած 1929 թվականից, Նախկին ԽՍՀՄ-ում քաղաքայինների ռազմաբժշկական փորձաքննությունը անցկացվում էր զորա-

կոչային տեղամասերին նրանց կյանքում ժամանակ:

Բանակի տեխնիկական հագելվածության աճումը պահանջում էր նրա համալրման ընտրության ավգրունրների վերանայում և մշտական կատարելագործում, որի համար էլ 1941 թ. փորձաքննության մեջ ներդրվեց վինձստայության համար պիտանիության աստիճանի անհատական գնահատման մեթոդը: Հատկանշական է, որ վերջինս հետպատերազմյան տարիներին, երբ ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության ապարեւներում տեղի ունեցան կտրուկ փոփոխություններ, ձեռք բերեց է՛լ ավելի կարևոր նշանակություն:

Ռազմաբժշկական փորձաքննության պատմությունը ցույց է տալիս, որ վինված ուժերի ստեղծման, վարգայման և շինարարության բոլոր շրջաններում հատուկ ուշադրություն է դարձվել նրա կազմակերպման բուն գործընթացին, իսկ վինակոչիկների առողջական վիճակի գնահատման շտիանիշները ենթարկվել են փոփոխության՝ կախված տվյալ պետության առջև ծագած խրնդիրներից, նրա բանակի պահանջումներից և առկա մարդկային ռեսուրսներից: Նշված հանգամանքն առավել կարևոր նշանակություն է ստանում պատերազմների ընթացքում:

Զինակոչիկների բժշկական հետազոտումը կազմակերպվում և անցկացվում է համաձայն վինապարտության մասին օրենքի, պաշտպանության նախարարի հրամանների և այլ փաստաթղթերի: ՀՀ-ում վինակոչիկների ռազմաբժշկական փորձաքննությունը ներկայումս կատարվում է «ՀՀ վինված ուժերում ռազմաբժշկական փորձաքննու-

թյան կանոնադրության» (այսուհետև՝ «Կանոնադրություն») հիման վրա, որը լիովին կանոնակարգում է ռազմաբժշկական փորձաքննություն անցկացնող մարմինների աշխատանքը: Նրանում սահմանված են զինված ուժերում բժշկական հետազոտման անցկացման հիմնական սկզբունքները և փորձաքննության կատարման կարգը: Բացի դրանից «Կանոնադրությունը» սահմանում է այն որոշումները, որոնք բժշկական հանձնաժողովները պետք է կայացնեն զինակոչիկների վերաբերյալ:

Զինակոչիկների բժշկական հետազոտումը հստակ կազմակերպված մի համակարգ է, որը գործնականում իրականացվում է մեծ մասշտաբներով և աչքի է ընկնում զգալի բազմազանությամբ: Այս ապարհագրում աշխատանքն սմբողջովին տարվում է հոսպիտալային, կայավորային և զինկոմիսարիատներին առընթեր մշտական և ժամանակավորապես գործող հանձնաժողովների կողմից:

ԽՍՀՄ-ում զինակոչիկների բժշկական հետազոտման կազմակերպման գործում ստկա էր բավականին մեծ փորձ: Դրա հետ մեկտեղ չլուծված էր մնում հիմնական պրոբլեմների մի ամբողջ համակարգ, որոնք առավել որոշակիորեն ծառայան պատերազմական վիճակում գտնվող, սահմանափակ մարդկային ռեսուրսներ և տնտեսական հնարավորություններ ունեցող նախկին միութենական հանրապետություններում: Այդ պրոբլեմներից հատկապես նշենք հետևյալները:

1. Նախագինակոչային տարիքի պատանիների առողջության պահպանման և ամրապնդման համապատասխան կառույցների վերաբերյալ օրենսդրական դրությունների մշակումը:

Այս հարցի կարևորության մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ աշխարհի շատ երկրներում արդեն գործում են կամ մշակման ընթացքում են նմանատիպ փաստաթղթեր, որոնք կնպաստեն նշված տարիքի անձանց հիվանդացության նվազեցմանը: Բացի դրանից, շատ

հեղինակների կարծիքով, հիվանդացության մակարդակի իջեցման և առողջության ամրապնդման կարելի է հասնել միայն կոնկրետ ծրագրերի և պայանների առկայության դեպքում: Նրանք մեծ կարևորություն են տալիս տվյալ հարցի նկատմամբ հայեցակարգված մոտեցմանը, քանի որ տնտեսապես զարգացած երկրներում ստկա են բնապահպանական ռիսկի բարձր ատիժան, տարիքի համեմատ հիվանդացության աճում, իսկ բնակչության առողջության պահպանումը դիտվում է որպես ազգի և պետության անվտանգության կարևոր երաշխիք:

2. Պատերազմի պայմաններում զինված ուժերի համալրման ռազմաբժշկական փորձաքննություն անցկացնող մարմինների գործունեության գիտականորեն հիմնավորված ծրագրի մշակումը:

Ներկայումս ՀՀ-ում նշված ուղղությամբ ստկա փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մեր բանակի շինարարության գործում անհրաժեշտ է հաշվի առնել աշխարհագրական, տնտեսական, արդյունաբերական գոտիների և շրջանների, ինչպես նաև զինակոչային ներուժի առանձնահատկությունները՝ առավելագույն դրական կամ բացասական ազդեցության կանխատեսման նպատակով: Նման աշխատանքի արդյունքը պետք է լինի տարածքային և գոտիական արտակարգ վորակոչերի ալգորիթմների ստեղծումը:

3. Ըստ իրավիճակների զինակոչիկների ռազմաբժշկական փորձաքննություն անցկացնող մարմինների գործունեության վանապան տարբերակների մշակումը իրականացնող որոշակի գործող համակարգի ստեղծումը:

4. «Կանոնադրության» հետագա լրամշակումը՝ ելնելով ազգային և տեղական առանձնահատկություններից:

5. Զինակոչիկների ռազմաբժշկական փորձաքննության կազմակերպման կատարելագործման ուղղությամբ գիտական հետազոտությունների անցկացումը:

Սրանք են այն պրոբլեմները, որոնց լուծումը կնպաստի գինեակոչիկների բժշկական հետազոտման կազմակերպման հետագա բարելավմանը:

Մեր կարծիքով գինեակոչիկների ռազմաբժշկական փորձաքննության կազմակերպման վրա բացասական ազդեցություն կարող են թողնել հետևյալ գործոնները.

— ՀՀ գինված ուժերի շինարարության պայմաններում աշխատելու բժիշկների անպատրաստ լինելը, ռազմաբժշկական փորձաքննության հարցերում նրանց գիտելիքների անբավարար մակարդակը,

— տարբեր ճյուղերի մասնագետների գործողությունների ոչ լիարժեք փոխհամաձայնեցումը:

Այստեղից էլ բխում են նոր խնդիրներ՝ կապված ռազմաբժշկական հանձնաժողովների գործունեության կատարելագործման, ծառայության նյութատեխնիկական բազայի բարելավման հետ՝ հաշվի առնելով գոյություն ունեցող ազգային և այլ առանձնահատկություններին հնարավոր ազդեցությունը այդ գործընթացի վրա:

Կադրերի միասնականացված պատրաստումը էական դեր է խաղում գինեակոչիկների բժշկական հետազոտման կազմակերպման մեջ:

Ըստ «Կանոնադրության» գինեակոչիկների ռազմաբժշկական փորձաքննությունը պետք է անկախ իրենց մասնագիտությամբ աշխատանքային փորձ ունեցող բժիշկները՝ համապատասխան ձևով սարքավորված պորակոչային կետերում:

Ռազմաբժշկական փորձաքննությանը վերաբերող պաշտպանության ևս խաբարի բոլոր հրամաններում շեշտվում է հետազոտվողի ուսումնական, աշխատանքային գործունեությունը արտացոլող բոլոր փաստաթղթերի լրիվ ուսումնասիրման, տարած հիվանդություններին, դիսպանսեր հսկողության տակ կամ իրավապահ օրգաններում հաշվառման մեջ նրա գտնվելու պարզման անհրաժեշտությունը:

Ռազմաբժշկական փորձաքննության ավարտից հետո յուրաքանչյուր բժիշկ գինեակոչիկի հաշվառման քարտում գրանցում է հաստատված ախտորոշումը, պիտանիության վերաբերյալ եզրակացությունը, թվականը և ուտորագրում է՝ նշելով իր անունն ու ազգանունը:

Համաձայն «Կանոնադրության», այն բոլոր դեպքերում, երբ բժիշկը վրժվարանում է կայացնել վերջնական որոշում գինեակոչիկի առողջական վիճակի մասին, պորակոչային հանձնաժողովը նրան ուղարկում է ամբուլատոր կամ ըստսպիտոնար հետազոտման: Ընդ որում ուղիթերթիկին կցվում է նրա առողջական վիճակի հետազոտման ակտը: Վերջինս լրացվում է գինեակոչիկի հետազոտման ավարտից հետո, ստորագրվում է հանձնաժողովի կողմից և հաստատվում բուժօգնության կենտրոնում: Ակտը ներկայացվում է պորակոչային հանձնաժողովի քննարկմանը:

Առանձին դեպքերում ըստ անհրաժեշտության պորակոչային հանձնաժողովը հիվանդության ախտորոշման ճշտման համար կարող է հետազոտման նրպատոսով գինեակոչիկին ուղարկել ռազմական բուժականփարզելիչ հիմնարկություն: Հետազոտման ավարտից հետո լրացված, ստորագրված և հաստատված ակտը ներկայացվում է պորակոչային հանձնաժողովին:

Այսպիսով՝ գինեակոչիկների բժշկական հետազոտման կազմակերպումը պետք է դիտել որպես ռազմաբժշկական փորձաքննության մարմինների գործունեության կարևոր բաղկացուցիչ մաս: Այն ներստում է հետևյալ տարրերը, որոնք, միմյանց հետ փոխազդելով, կապահովեն բժշկական փորձաքննության մարմինների արագ և օրակալ արձագանքը գինված ուժերի պահանջմունքներին.

— նույնիսկ արտակարգ իրավիճակներում անհապաղ կատարման ենթակա միջոցառումների մանրակրկիտ պլանավորում և ռազմաբժշկական փորձաքննության ներդաշնակորնն գործող

համակարգի ստեղծում՝ կախված զինված ուժերի պահանջումներից.

— բժշկական անձնակազմի բարձր մարտական պատրաստություն:

Վերջին խնդրի լուծման համար կարևոր դեր է խաղում մասնագետ բժիշկների մշտական կատարելագործումը, ո-

րի համար անհրաժեշտ կլինի ռազմական բժիշկների պատրաստման գծով ու տունական ծրագրերում ու պլաններում կատարել որոշակի ճշտումներ, դրանք փարբերաբար նորացնել՝ կախված հանրապետությունում և տարածաշրջանում տիրող իրավիճակի փոփոխություններից:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Я. С. Гольберг. Организация квалифицированного контроля над охраной здоровья. «Советское здравоохранение», М., 1991, N 4, сс. 18–21.
2. Ю. П. Гушев. Здоровье человека как индикатор экологического риска в промышленных регионах. «Вестник Российской Академии Медицинских наук», М., 1995 г. N 8, сс. 52–54.
3. J. F. Fries. Strategies for reduction of morbidity. «Am–J–Clin–Nutr», 1992, June, 55 (6 Suppl), pp. 1257–1262.
4. S. G. Millstein, C. E. Jr. Irwin, N. E. Adler, L. D. Cohn, S. M. Kegeles, M. M. Dolcini. Health risk behaviors and health concerns among young adolescents. «Pediatrics», 1992, March, 89 (3), p. 422.
5. J. M. Robine, J. P. Michel, L. G. Branch. Measurement and utilization of healthy life expectancy: conceptual issues. «Bull–World–Health–Organ», 1992, 70 (6), pp. 791–800.

ВОЕННАЯ МЕДИЦИНА

ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ МЕДИЦИНСКОГО ОБСЛЕДОВАНИЯ
ЛИЦ ПРИЗЫВНОГО ВОЗРАСТА

А. В. КАЗАРЯН, подполковник, кандидат медицинских наук

РЕЗЮМЕ

Медицинское обследование призывного состава, его медицинское освидетельствование с целью установления степени годности призывников к военной службе является одной из важнейших задач военно-врачебной экспертизы.

Исторически освидетельствование состояния здоровья пополнения для армии берет начало с глубины веков. В то время отбор пополнения для армии проводили военачальники, а врачи имели право лишь высказывать свое мнение о годности новобранцев к военной службе.

Начиная с конца XIX—начала XX веков в процессе отбора молодого пополнения для армии все большее значение приобретает мнение врачей. К этому же времени относится и появление в некоторых странах, например в России, первых документов, регламентирующих организацию медицинского обследования призывников.

Анализ истории медицинского освидетельствования показывает, что во всех периодах строительства и развития вооруженных сил особое внимание уделялось и уделяется самому процессу организации медицинского обследования призывников, критерии же оценки состояния их здоровья меняются в зависимости от потребности государства и армии в людских резервах.

В СССР был накоплен большой опыт по организации медицинского

обследования призывников. В настоящее время в Республике Армения этот опыт успешно используется, конечно, с учетом существующих особенностей.

Организация медицинского освидетельствования призывников осуществляется на основе Закона о всеобщей воинской обязанности, соответствующих приказов министра обороны и других документов. В РА работа органов военно-медицинской экспертизы строится в соответствии с «Положением о медицинском освидетельствовании в Вооруженных силах РА», введенным в действие приказом МО РА N 88 — 1995 г. и дополненным специальными приказами Министра обороны.

Медицинское обследование призывников представляет собой целостную систему. В его основе лежит метод индивидуальной оценки степени годности призывника к военной службе. При этом в обязательном порядке учитываются характер физических недостатков и перенесенных заболеваний, эффективность проведенного лечения, а также возраст, профессия обследуемого, его учебная и трудовая деятельность, состоит ли он на диспансерном учете и зарегистрирован ли в правоохранительных органах.

По завершении медицинского обследования каждый врач записывает в учетную карточку призывника установленный диагноз, заключение о годности, ставит дату медицинского освидетельствования и подписывает его с указанием инициалов и фамилии. «Положением» предусмотрено, что в тех случаях, когда врачи затрудняются окончательно определить состояние здоровья призывника, призывная комиссия должна направить его на амбулаторное или стационарное обследование, по завершении которого составляется подписанный и скрепленный печатью данного лечебного учреждения акт. При необходимости, для уточнения диагноза заболевания призывная комиссия может направить призывника на обследование в военное лечебно-профилактическое учреждение, которое по завершении обследования составляет, подписывает и скрепляет своей гербовой печатью акт. Акты представляются на рассмотрение призывной комиссии.

Согласно действующему «Положению» медицинское обследование призывников проводят врачи, имеющие опыт работы по специальности. Необходимым условием правильной организации является унифицированная подготовка кадров.

Таким образом, организация медицинского обследования лиц призывного возраста должна рассматриваться как важная составная часть работы органов военно-врачебной экспертизы. Она должна включать: тщательное планирование этого мероприятия, создание системы, слаженно действующей в соответствии с потребностями армии. Важнейшими слагаемыми готовности персонала органов военно-медицинской экспертизы являются подготовка соответствующих кадров и их постоянное профессиональное совершенствование, в связи с чем требуется внесение корректив в учебные программы и планы по подготовке военных врачей. Необходима также разработка региональных и зональных моделей экстренных призывов.

MILITARY MEDICAL SCIENCE

THE PRINCIPLES OF CONDUCTING MEDICAL EXAMINATION
OF THE DRAFTEESA. V. KAZARIAN, *Lieutenant-Colonel, Ph. D. (Medicine)*

SUMMARY

Starting from the beginning of the nineteenth—end of the twentieth century physician's expertise attains a greater importance in the process of military-medical examination of young draftees. In the same period some countries, including Russia (to which military history of Armenia is closely linked during last centuries) started ratifying documents, specifying methods of medical examination of draftees.

Analysis of the history of medical examination shows that a special attention was given to the process of medical examination of draftees in all periods of construction and development of the armed forces. Meanwhile, the criteria of evaluation of their health condition were changing depending on the need of human resources of the state and the army.

In the USSR a vast experience was accumulated on conducting draftees' medical examination. Nowadays, this experience is successfully utilized in the Republic of Armenia, being adjusted to the existing circumstances.

Conducting draftees' medical examination in Armenia is organized based on the General Military Duty Law, apropos orders of the Minister of Defense, and other documents. Operation of military-medical expertise bodies is built in accordance with «Regulation on Medical Examination in the Armed Forces of the Republic of Armenia», which was ratified by the order of the Minister of Defense No.88—1995 and amended by his special orders.

Draftees' medical examination represents a sound, well-organized system. It is based on the method of individual evaluation of each draftee's fitness for military service. In this process physical defects, medical history, efficiency of treatment, as well as draftee's age, profession, academic and labor activity, dispensary and police history are taken into mandatory account.

Upon completion of the medical examination, each physician writes the stated diagnosis, his/her conclusion on fitness for military service in the draftee's history card, and personally certifies it with his/her signature and the date of medical examination. In accordance with the «Regulation» in uncertain situations, when physicians cannot definitely specify draftee's health condition, Military Conscription Commission directs him to clinical or stationary examination, upon completion of which an authorized by the appropriate medical institution document is issued, signed, and sealed. For clarification of disease diagnosis draftee can be directed to military medical-preventive institution for revision. Upon completion of the examination a signed and sealed document is issued for consideration to the Military Conscription Commission.

According to «Regulation» draftees' medical examination is conducted by experienced physicians. Unified preparation of medical personnel is a necessary condition for proper organization of military-medical examination.

Thus, proper organization of draftees' medical examination must be considered as an important integral part of military-medical expertise. It must include

accurate planning of this measure, and creation of a system, coordinated in accordance with the needs of the Army. The most important component of competence of military medical expertise personnel is the constant professional improvement, for which additions to the training program and academic curricula of military physicians are required. The development of regional and zoned models of emergency drafts is also necessary.

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐՏԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՄԱՐԿՈՒ՝ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐՏԻԿԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ*

Ն. Ն. ԳՈՒՆՎԻՆ, գեներալ, Նիկալայյան պինվորական ակադեմիայի պրոֆեսոր

ՎԱՍԲԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վտանգի տպավորությունը մարտիկի մեջ առաջ է բերում, ինչպես մենք աշխատեցինք պարզել սույն գլխում, մարտիկը հրաժարման ձգտում: Վտանգի տպավորությունը, նրա ուժեղացման համեմատ, ձգտում է ավելի ու ավելի մեծ ուժով ներթափանցելու մարտիկի գիտակցության մեջ և կլանելու նրա ուշադրությունը: Եթե հաղթանակը լինի մարտիկի համար բացասական այս տպավորությունների կողմում, և դրանք լիովին կլանեն նրա ուշադրությունը, ապա մարտիկը կենթարկվի բացասական ձգտմանը: Մարտիկի գիտակցությանն այսպիսի տիրապետումն այն է, ինչ մենք անվանեցինք ոչ կամային ուշադրություն: Մարտիկի պայքարն այս բացասական տպավորությունների դեմ կորսնորվի այն բանում, որ նա մի ներքին ճիգով իր գիտակցության մեջ կպահի հակառակորդին հաղթելու գաղափարի տիրապետությունը, այսինքն՝ մարտիկը պետք է ձգտի կամային եղանակով ուղղորդելու իր ուշադրությունը՝ հակառակ այն տրպավորություններին, որոնք հսկայական ուժով փորձում են ներխուժել նրա գիտակցության որրտ:

Եթե մենք դիմենք հոգեբանությանը, ապա կտեսնենք, որ՝

կամքը կամային ուշադրությունն է³⁹,

կամային ճիգի ամբողջ սխրանքն այն է, որ մենք մեկնից կորզենք համաձայնություն մեր գիտակցության ոլորտում մի որոշակի գաղափարի տիրապետմանը⁴⁰:

* Սկիզբը նախորդ համարում: *Խմբ.*

³⁹ *Ջևան*, նշ. աշխ., էջ 390—396:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 393, ընդգծումը հեղինակինն է:

Այստեղից հասկանալի է դառնում, թե ինչ հսկայական նշանակություն ունի կամքը մարտում մարդու գործունեության համար և թե ինչու հերոսի պարտադիր հատկությունը ոչ այնքան խելքն է, որքան կամքը:

ՄԱՐՏԻԿԻ ԴԱՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՎԱԶՈՒՄԸ

Վերը քննարկելով այն հարցը, թե ինքնապահպանման բնագոյն ինչպես պետք է անդրադառնա մարդու գործունեության վրա, մենք նշեցինք, որ վախի պզպմունքն առաջ է բերում դատողականության նվազում:

Այժմ փորձենք տեսնել, թե մարդու դատողականության այս նվազումն ինչպես է ներգործում մարտում նրա գործունեության վրա: Մարտնչող մարդը կազմված է մսից ու ոսկրից, ասում է Դը Պիլը. նա ունի մարմին և հոգի, և որքան էլ ուժեղ լինի այդ հոգին, հաճախ նա չի կարողանում այն աստիճան իրեն ենթարկել մարմինը, որ վերջինս չընդվզի և հոգին չկարկամի սպառնացող փրկման հանդեպ: Մարդու այս կարկամ հոգին, նրա մշուշված դատողականությունը դառնում են այն բանի պատճառը, որ պորապետի գործունեությունը մարդու բոլոր տեսակի գործունեություններից ամենաբարդն է: Ցավոք, թեև չի կարելի ասել, թե մարդկությունը ժլատ է եղել այն գործունեության նկատմամբ, որը նյութ է տալիս ռավմագիտական գրականությանը, բայց մենք շատ քիչ բան գիտենք այն ներքին գործընթացների և երևույթների մասին, որոնք վտանգի աղդեցությունամբ տեղի են ունենում մարդու հոգում:

«Մեզ թվում է, որ հոգեբանների անուշադրությունն այն երևույթների նրկատմամբ, որոնք տեղի են ունենում մարդու հոգում գնդակների և նռնակների տակ, կամ այնպիսի հարցերի լուծման ժամանակ, ինչպիսիք, օրինակ, պետք եղավ լուծել Նապոլեոնին Մարենգոյի կամ Վատեռլոոյի մոտ, ցայսօր նրանց զրկում էր մարդու օրգանիզմի հոգեկան գործունեության ուսումնասիրության համար ամենաարժեքավոր փաստերից: Կարող են ասել. իսկ ինչո՞ւ պիսկորականներն իրենք չեն վաղվել դրանով: Միանգամայն պարզ պատճառով. մի մասը՝ այն տարօրինակ նախապաշարմունքի բերումով, թե իբր մարդը պատերազմում պետք է լինի ոչ թե մարդ, այլ՝ հերոս, և թե, հետևաբար, անիրավեկներից հարկ է թաքցնել վարանումների, տատանումների, ինքնապահպանման բնագոյի դեմ պայքարի այն տառապանքները, որ գործի ընթացքում անխուսափելիորեն կրում է յուրաքանչյուր պիսկորական, մյուսները՝ որովհետև, սովորական մահկանացուների առջև Յուլիտերի շանթարձակների շինծու կեցվածք ընդունելով, իրենց երկերում էլ ջանացել են ցույց չտալ իրենց խելքի և կամքի աշխատանքն այնպես, ինչպես այն կատարվել է իրականում, եռանդ չեն խնայել միայն մի բանի համար՝ թաքցնել այդ աշխատանքի գործընթացը: Այդպիսին էին, օրինակ, Կեսարը, Նապոլեոնը: Նրանց գրվածքները կարդացողներն առանց որևէ դժվարության կարող են համոզվել այս պնդման արդարացիության մեջ. նման մարդիկ երբեք չեն սխալվում, երբեք չեն մտատանջվում կասկածներից, նրանց անհաջողություններում մեղավոր է ցանկացած ամեն ինչ՝ երկիրը, ջուրը, հողը, բայց ո՛չ երբեք իրենք: Վերջապես, երրորդ մասը, իսկ դրանց թիվը շատ մեծ է, չի վաղվել նրանով, ինչ տեղի է ունենում մարդու հոգում մարտի ժամանակ, այն պարզ պատճառով, որ իրենք էլ հավիվ հիշում ու գիտակցում են, թե ինչ և ինչպես է տեղի ունեցել իրենց հետ»⁴¹:

⁴¹ Драгомиров. Разбор войны и мира, с. 5.

Բերենք այդ հավազյուտ և անկեղծ ինքնադիտարկումներից մեկը: Այն արված է մի մարդու կողմից, որն իր նկարագրած գործում ապացույցել է իր անվիճելի քաջությունը՝ 1904 թ. հոկտեմբերի 3-ին իր գումարտակը Նովգորոդյան (Պուտիլովյան) լեռնակի վրա գրոհի տանելով:

«Գրավելով Շախե գետի ափը և Սախոյան գյուղը»⁴², ջոկատի խմբերն սկսեցին գրոհ նախապատրաստել հրացանային կրակով ... »:

«Գնդի մարդիկ գրավեցին Շախե գետի ափը. սպաների մեծ մասն արդեն վիրավոր էր: Պետք էր անցնել գետի ճակատական ափ և դեռ լույսով ամրանալ այնտեղ, քանի որ գիշերը հեշտ էր կորցնել ուղղությունը: Ես վազեվազ հաուս մարդկանց մոտ և, գոռալով «Իմ հետևի՛ց», գետ մտա: Պարզ հաշվետվություն ինձ, թե ինչ եմ անում, *ես, իհարկե, չէի տալիս, որ պետք էր անցնել այն կողմը*, քանի որ այստեղ պատկերն այնքան էլ հաճելի չէր: Գետ մտնելուն պես ես վարմացա, որ այն ասես ետում էր՝ այնպիսի ուժով էին գնդակները հարվածում ջրին, գետով շարժվում էին պղպղակներ:

Արյունը խփեց երեսիս, քունքերում ըս բաբախում էր, բերանս չորացել էր, իսկ այնտեղ՝ առջևում, անհայտություն էր, գուցե և՛ մահ. սարսափելի էր դառնում:

Առաջին անցկացված մարդկանց տեղավորելով՝ ես սկսեցի ձեռքով անել մյուս ափ, որպեսզի մյուսներն էլ անցնեն, բայց տեսնելով, որ ինձ, ըստ երևույթին, *չեն նկատում*, ես նորից անցա գետը, նորից անցկացրի մարդկանց մի մասին և վերադարձա մնացածների հետևից»⁴³:

Փոխգնդապետ Սելիվաշովի նկարագրությունը խոսում է ինքն իր մասին:

Մենք միայն շեղատառով ընդգծեցինք այն արտահայտությունները, ո-

⁴² Այս նկարագրությունը վերաբերում է Սախոյան գյուղից մինչև լեռնակի հյուսիսային վտարափը (Շախե գետի հարավային ափը) 22-րդ հետևակային դիվիզիայի վորամասերի վազեվազով կատարված երկրորդ անցմանը:

⁴³ Селивачев. Петровцы на Путиловских горах, с. 21.

րոնք հաստատում են վերն արված մեր եզրակացությունը: Փոխգնդապետ Սելիվաշովը գրում է, որ ինքը *չէր գիտակցում, այլ պզու՛մ էր*: Հատկանշական է նաև, թե որքան ցրված էր ցածր աստիճանավորների ուշադրությունը. փոխգնդապետ Սելիվաշովին պետք եղավ երկու անգամ վերադառնալ, որպեսզի մարդկանց տեղափոխի Շախե գետի մյուս ափը:

Վտանգի սպավորության ազդեցությամբ մարտիկի նվազած դատողականությունը մենք կարող ենք դիտել հըրաձիգի մի հատկության օրինակով, որը նկատվել է արդեն հարյուրամյակներ և հաստատվում է ամեն մի մարտում:

Հրաձիգը, գրում է Դը Պիկը, բնագրաբար շտապում է կատարել կրակոց, որը կարող է կանխել իրեն հասցեագրված գնդակը: Եվ եթե կրակը կենդանի է, ապա այս աղոտ դատողությունը, թեկուզև պինվորի մտքում չձևակերպված, ինքնապահպանման բնագրի ամբողջ ուժով, ողջ հկորությանը տիրում է նույնիսկ ամենաքաջ և ամենատոկուն պինվորներին, որոնք այդ դեպքում կրակում են գուր, և մեծամասնությունը կրակում է առանց հրացանը ուսին դեմ անելու⁴⁴:

Մարտում հրաձիգի այս հատկությունը անսխալորեն է մնում բոլոր ժամանակներում...

Թե որքան է նվազում մարտիկի դատողականությունը, վկայում է մի բնորոշ փաստ. այն դարաշրջանում, երբ հրացանները լիցքավորվում էին փողից, ռավմի դաշտում մարտից հետո հավաքված հրացանների մի պզու՛մ մասը լիցքավորված էր լինում մի քանի անգամ:

Մարտիկների այս սասանված բարոյական վիճակով է բացատրվում այն հսկայական տարբերությունը, որ գոյություն ունի մարտում և խաղաղ ժամանակ վարժադաշտում տեղի ունեցող հըրաձգությունների միջև⁴⁵:

ՈՒ՛մ չի ապշեցրել սպանվածների և

⁴⁴ Դը Պիկ, նշ. աշխ., էջ 106:

⁴⁵ Որպես ժամանակակից մարտերում հրաձգային մթերքի ծախսման օրինակ կարելի է բերել

վիրավորների այն չնչին թիվը՝ նույն մարտում ծախսված փամփուշտների և արկերի հսկայական թվերի համեմատությամբ:

Նոր սվարտված ռուս-ճապոնական պատերազմը հստակորեն հաստատել է գրոհի առավելությունը պաշտպանության նկատմամբ, այնինչ, նկատի առնելով միայն մարտի նյութական գործոնները, ճիշտ էր թվում հակառակը: Չէ՛ որ նյութական առումով պաշտպանությունն ունի մեծ առավելություններ գրոհի նկատմամբ. գրոհողին հարկ է լինում հարձակվելու և, հետևաբար, պատրաստված պաշտպանվողի կողմից գնդակոծության թիրախ դառնալու: Այնինչ հարձակումը կրակի նույնիսկ արդի ուժի և վարգապման դեպքում լիովին բաց տեղադրում էլ հնարավոր է լինում՝ որոշ պայմանների առկայությամբ: Այդ պայմանները հոգեբանական գործոններն են, այն է՝ կրք հակառակորդը բարոյապես ցնցված է և երբ, ինչպես վերը տեսանք, նույնիսկ ամենախառաքյալ մեքենան համարյա ոչ պիտանի է դառնում, քանի որ զրկվում է իրեն կառավարող հանգիստ բանականությունից:

Մարտիկի դատողականության նըվազման բերված օրինակներում անհրաժեշտ է անել այն վերապահությունը, որ այս ուղղությամբ որոշակի ներգործություն են ունենում նաև կոլեկտիվ հոգեբանության օրենքները: Սակայն բանն այն է, որ անհնարին է ընտրել այնպիսի օրինակներ, որոնցում ամբողջ ներգործությունը լիովին բացառված լինի, քանի որ դեռ նախապատմական ժամանակներից մարտը գործ ունի կոլեկտիվ մարտիկի հետ:

Մարտիկի դատողականության նըվազումը, որը վախի առարկայի նկատ-

.....
հետևյալ թվերը. 24-րդ արևելասիբիրյան հրաձգային գունդը Լյանդյանսյանի և Լյաոյանի մոտ տեղի ունեցած մարտերում ծախսել էր 1.750.000 փամփուշտ, իսկ մուկդենյան մարտերում՝ 1.000.000 փամփուշտ, 3-րդ արևելասիբիրյան հրետանային բրիգադը Լյանդյանսյանի և Լյաոյանի մոտ տեղի ունեցած մարտերում ծախսել էր 17.500 փամփուշտ, իսկ մուկդենյան մարտերում՝ 10.500 փամփուշտ:

մամբ նրա մտավոր կարողություններին միակողմանի կողմնորոշման հետևանք է, մարտի էական տարր է, որը սովորաբար ուշադրության չի արժանանում ռազմական արվեստի տեսության կողմից: Մարդը կենդանի էակ է, որի ինքնապահպանման բնագոյը որոշակի պահերի գերակայում է մյուս բոլոր պայմանների վրա: Կարգապահությունը և պինդորակյալ դաստիարակությունը նըպատակ ունեն հաղթահարելու այդ բընագոյը: Բայց դրան լիովին հասնել հընարավոր չէ, կարելի է հասնել միայն որոշակի սահմանի, որն անցնել չի կարելի: Իհարկե, չի կարելի ժխտել այն փայլուն օրինակները, երբ պարսքին նվիրվածությունը և կարգապահությունը բարձրացնում հասցնում էին մեծագույն անձնուրացության: Բայց եթե այդ օրինակները փայլուն են, այնուամենայնիվ դրանք հազվագյուտ են, և երբ դրանց վրա վարմանում են, ապա՝ այն պատճառով, որ բացառություններ են համարում:

Այն պահի որոշումը, երբ մարդը կորցնում է դատողականությունը և երբ նրա գործունեության դրդապատճառները վերջնականորեն փոխադրվում են անգիտակցականի (զգայմունքի, բնագոյի) ոլորտ, մարտն ուսումնասիրող գիտության գլխավոր խնդիրն է:

Հռոմեական մարտավարության ուժըն այն էր, որ հաշվի է լին ստնվում մարտիկի մարդկային հատկությունները:

Մարտիկի դատողականության նվազումը դնում է երկու անփոփոխ պայման.

1) իրական վտանգի ոլորտում ամեն տեսակի մարտական գործողությունների ծայրատիճան պարպություն,

2) այն ամենը, ինչ սովորեցվում է մարտիկին, պետք է մարտիկի կողմից ոչ միայն լրիվ ըմբռնվի, այլև այնքան յուրացվի, որ դառնա սովորություն⁴⁶: Երբ մարտից ստացվող տպավորությունները մթագնեն մարտիկի բանականու-

⁴⁶ Այստեղից հասկանալի է դառնում, որ փնփորական պատրաստությունը, հետևաբար և փնփորական կրթությունը պետք է կիրառական բընույթ կրեն, քանի որ հենց կիրառական ուսուցումն է, որ նպաստում է սովորությունների ձեռքբերմանը:

թյունը, սովորությունը պետք է նրան հուշի իր գործողությունները: Հետևաբար, մարտիկի սլատրաստման առաջին պայմանը նրա դաստիարակումն է, քանի որ «L'art de taire passer le conscient dans l'inconscient»*-ը հենց դաստիարակության խնդիրն է⁴⁷:

ՄԱՐՏՈՒՄ ՄԱՐԴՈՒՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԳՐԿԱՊԱՏՃԱՍՆԵՐԸ ՎՏԱՆԳԻ ՄԵԾԱՑՄԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏ ԱՎԵԼԻ ՈՒ ԱՎԵԼԻ ԵՆ ՓՈՒՄԱԴՐՎՈՒՄ ԶԳԱՑՄՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԲՆԱԶԳՆԵՐԻ ՈՒՈՐՏ

Մարդու յուրաքանչյուր գործունեության դրդապատճառները գտնվում են զգայմունքների և գաղափարների ոլորտում: Մենք առաջին գլխում արդեն նշել ենք ընդհանրապես մարդու գործունեության համար զգայմունքների գերակշռող նշանակությունը: Իսկ մարտի իրավիճակը (վտանգը), ինչպես մեզ յուրյ տվեց հետապոտությունը, ձգտում է նվազեցնելու մարտիկի դատողական ունակությունները: Այդ սլատճառով էլ մարտն այնպիսի պայմաններ է ստեղծում, որոնցում մարդու գործունեության համար զգայմունքների նշանակությունն է՛լ աճելի է մեծանում:

Առաջին գլխում մենք արդեն ասել ենք, որ մարդու հուզական էության հիմքերն անփոփոխ են, ուստի և, եթե մարտի ընթացքում մարտիկի գործունությունն աճելի մեծ չափով է փոխադրվում այդ ոլորտ, ապա այդ գործունության հիմքերը ամենաակի ժամանակներից և ցայսօր աճելի շատ են մնում անփոփոխ, քան մարդու որևէ այլ գործունության հիմքերը:

Մարտիկի կողմից ապրված ներքին պայքարը նույնպես փոխադրվում է զգայմունքների ոլորտ: Իսկ պայքարել այնպիսի մի պորեղ բնագոյի դեմ, ինչպիսին է ինքնապահպանման բնագոյը, կարող է միայն շատ ուժեղ զգայմունքը: Այ-

* Տրանսերեն. «գիտակցական անգիտակցականի վերածնլու արվեստ»:

⁴⁷ General Bonnal. De la methode dans les Hautes Etudes militaires en Allemagne et en France, p. 35.

Ժրմ հասկանալի է, թե մարտիկի ապրած դրամայի համար ինչ հսկայական նշանակություն ունեն այն պգայմունքները,

խավոր դրդապատճառները: Այդ դեպքում նա որոշակի ձևով կապմուն է ժողովրդի բնավորության մի մաս և կապի

Առաջին համաշխարհային պատերազմ. ռուս փնվորները կրակ են վարում խրամատից
(«Великая война в образах и рисунках». Изд. Мамонтова, 1916 արմից.
Հայաստանում տպագրվում է առաջին անգամ)

որոնց վրա կարող է հենվել նրա հաղթական ձգտումը:

**ՀԱՅՐԵՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՐՏԻԿԻ
ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՉԳՏՄԱՆ ՀԻՄՔՆ Է. ԱՅՆ
ՈԱԶՄԻ ԴԱՇՏԻ ՀԱՄԱՐ ԿԱՏԱՐՎՈՂ
ՀՍԿԱՅԱԿԱՆ ՍՏԵՂՇԱՐԱՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ
ԱՐԴՅՈՒՆՔ Է**

Գլխի սկզբում մենք արդեն նշել ենք, որ մարտիկի հաղթական ձգտման հիմքը պատերազմի գաղափարի նկատմամբ նրա համակրանքն է:

Իսկ այժմ մենք կարող ենք եզրակացնել, որ, քանի որ մարտիկի հաղթական ձգտման հիմքը պետք է գտնվի ըստ պայմանների ոլորտում, ապա, հետևաբար, պատերազմի գաղափարը նշանակություն կունենա ոչ թե ինքնին, այլ միայն այն դեպքում, երբ շատ դանդաղ մըշակվելուց հետո մտքի շարժումակ ոլորտներից իջած լինի պայմանների այն կայուն և անգիտակցական ոլորտը, որտեղ մշակվում են մեր արարքների գըլ-

բնապդային վարքի վրա: Երբ գաղափարները ենթարկվել են այդ դանդաղ մշակմանը, նրանց ուժը հսկայական է դառնում, քանի որ նրանք արդեն անցնում են պայմանների ոլորտ:

Ահա այս անգիտակցականն էլ մարտում մարդու հաղթական ձգտման գլխավոր և առավել ամուր հիմքն է: Երբ ինքնապահպանման բնապդը լրիվ ուժով խոսի մարտիկի մեջ և երբ կաթվածահար բանականությունը և կամքը ի վիճակի չլինեն նրա դեմ պայքարելու, ապա ինքնապահպանման բնապդն այնուամենայնիվ դեռ կունենա իր հակառակորդը. դա կլինի պայմանը:

Բայց որպեսզի միտքը դանդաղ մշակման միջոցով իջնի պայմանների ոլորտ, անհրաժեշտ է բավաբար սերունդների աշխատանք, մի ամբողջ ժողովրդի աշխատանք, այսինքն՝ *այդ գաղափարը պետք է դառնա ժողովրդական բնավորության սեփականություն*: Այստեղից մենք տեսնում ենք, որ պատե-

րավմի որևէ գաղափար՝ կրոնական, քաղաքական, տնտեսական, ուժ կունենա միայն այն դեպքում, երբ *ազգային* է:

Ահա թե ինչու չի կարելի չհամաձայնել Գուստավ Լեբոնի հայայքներին, որը Revue Scientifique-ում հրատարակված իր մի հոդվածում ժողովուրդների ռազմական պայքարը դիտում է որպես նրանց բնավորությունների հետևանք:

Եվ այսպես՝ որպեսզի պատերազմի գաղափարը բավականաչափ ուժ ստանա, այն պետք է հիմնված լինի ազգային լիցայնությունների վրա, այսինքն՝ *հայրենասիրության վրա*, կամ կազմի նրա անմիջական բաղադրիչ մասը: Այսպես, օրինակ, Հռոմի բոլոր պատերազմներն իրենց հիմքում ունենին համապարփակ կայսրության գաղափարը, իսկ Հռոմի քաղաքացու հայրենասիրությանը հատուկ էր համաշխարհային գերիշխանության գաղափարը:

Այսպիսով՝ մարտիկի հաղթական ձգտումն ամբողջովին հայրենասիրության լիցայնությունների անմարտն է:

Ահա թե ինչու, որ պետությունն էլ վերցնենք, նրա ամեն մի փառապանծ դարաշրջանին նախորդում է հսկայական ներքին աշխատանք՝ ուղղված ազգային ինքնագիտակցության ստեղծմանը⁴⁸:

⁴⁸ Ճապոնիայի բոլոր գիտականների ասելով հայրենասիրությունը ճապոնացիների միակ իսկական կրոնն է: Ճապոնական բանակին կցված գերմանական փնդորական գործակալ փոխգնդապետ Գեյզը ասում է, որ ճապոնացին մարտում մտիք դիտում է որպես երջանկություն: Նրա երազանքն է՝ դավել այն հերոսների շարքը, որոնց անուններն արձանագրված են Շոհոնշա տաճարում:

Բայց այս հայրենասիրությունը մեծագույն աշխատանքի արգասիք է:

Ճապոնական ժողովուրդը, սկսած ստորին դպրոցից և վերջացրած համալսարանով, դաստիարակվում է խստով հայրենասիրական ոգով: Նրա մեջ կանոնավոր կերպով սերմանվում են առողջ ազգային նասիրություն և հարգանք փնդորական սխրանքների նկատմամբ: Բանակը՝ որպես պետական գաղափարի ամենացայտուն մարմնացում, ճապոնիայում վայելում է արտակարգ ժողովրդավանություն: Երիտասարդ ճապոնացու զորավորը բանակ նրա ընտանիքում նշվում է որպես տուն: Պատերազմում ստացած վարգենները լավագույն երաշխավորություն են համարվում նաև քաղաքայինական կյանքում (*Մարտիկ*, նշ. աշխ.):

Ժողովրդական բնավորության սեփականություն դարձած գաղափարը մի անհաղթելի բան է, և նրա հետևանքները տարածվում են այնպիսի մի հեղեղի արագալարչությամբ, որին չի կարող պահել ոչ մի ամբարտակ: Հենց այդ դեպքում էլ բռնկում են այն մեծ իրադարձությունները, որոնք առաջ են բերում պատմական հեղաշրջումներ: «Գիտականները, գեղագետները և փիլիսոփաները չէ, որ ստեղծել են աշխարհը կառավարող նոր կրոնները, ո՛չ էլ այն հսկայական կայսրությունները, որոնք ձգվում էին մի կիսագնդից մյուսը, և ո՛չ էլ այն կրոնական ու քաղաքական մեծ հեղափոխությունները, որոնք հեղաշրջեցին Եվրոպան, այլ այն մարդիկ, որոնք այնքան էին կլանված մի որոշակի գաղափարով, որ իրենց կյանքն էին փոխում հանուն նրա տարածման: Տեսականորեն չնչին, բայց գործնականում շատ կորեղ այս պաշարով արաբական անապատների քոչվորները նվաճեցին հին հունահռոմեական աշխարհի մի մասը և հիմնեցին պատմությանը երբևէ հայտնի մեծագույն կայսրություններից մեկը: Եվ նույնպիսի բարոյական պաշարով՝ գաղափարին նվիրվածությամբ, Կոնվենտի հերոսական փնդորները հաղթականորեն հետ էին մղում պիևված Եվրոպայի դաշնադրությունը»⁴⁹:

Մարտիկի «հաղթելու» ձգտումը խաղաղ ժամանակ գտնվում է, եթե կարելի է այսպես ասել, ներուժային վիճակում, ինչպես թթվածնի հետ միանալով իր մեջ հսկայական էներգիա կուտակված քարածուխն է մինչև կրակը դիպչելը իր էներգիան պահպանում թաքնված վիճակում: Բայց այդ էներգիան, ըստ էներգիայի հավերժության օրենքի, նախապատմական ժամանակներում հսկայական անտառների կողմից դրա կուտակման արդյունքն է: Հիշատակված էլ մարտիկի ձգտումը հաղթանակի արդյունք է ամբողջ ժողովրդի հսկայական ստեղծարար աշխատանքի: Դրանում չի կարելի չտեսնել Նախախնամության մեծագույն ար-

⁴⁹ *Густав Лебон. Психология народов и масс*, стр 114.

դարամտություն ակտը: *Ժողովուրդն իր ողջ կյանքով նախապատրաստում է հաղթանակը մարտում:*

Մարտիկի «հաղթելու» ձգտումը բարոյական կապիտալ է, որը կուտակված է ժողովրդի ողջ նախորդ կյանքով և ներդրված է յուրաքանչյուր մարտիկի հոգու մեջ: Այս կապիտալը, ինչպես արդեն ասացինք, հաճախում է բազում սերունդների քրտնաջան աշխատանքով, հանդիսանում է նրանց ամբողջ սոցիալական աշխատանքի համադրությունը: Այն իր անմիջական արտահայտությունն է ըստանում ընդհանրապես ժողովրդի հայրենասիրական զգայմունքի մեջ, իսկ, մասնավորապես, յուրաքանչյուր պատերազմում նրա արտահայտությունն է *նախորդադարում*՝ հակառակորդին հաղթելու մարտիկի ձգտումը:

Հիմնվելով մեր կողմից կատարված հետազոտության վրա՝ մենք մեզ իրավունք ենք վերապահում պնդելու, որ հայրենասիրության թույլ վարձագած զգայմունքով ժողովուրդները, բախվելով ուժեղ վարձագած ինքնագիտակցությամբ ազգի հետ, դատապարտված են լինում պարտության:

Պատերազմը և մարտը պայքար են ժողովուրդների գոյատևման համար: Իսկ գոյատևման համար պայքարի երկաթե օրենքն այն է, որ գոյատևում է ուժեղը: Ահա թե ինչու պոռեղ ժողովրդի պարտադիր հատկանիշն է վարձագած ազգային ինքնագիտակցությունը: Դա ապացուցվում է քաղաքակիրթ և հզոր պետությունների ամբողջ քաղաքականությանը, որը տոգորված է անողորմ եսասիրության գաղափարով. դրա օրինակն են Գերմանիան, Անգլիան, Ամերիկան, Ճապոնիան:

ԱՐԻՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԲԱՂԱԳՐԻՉ ՄԱՍԸ «ՀՉՈՐՈՒԹՅԱՆ ԶԳԱՅՄՈՒՆՔՆ» Ե

Այսպիսով՝ հայրենասիրության ըզգայմունքը մարտիկի հաղթական «ձրգտման» հիմքն է, մարտում այդ զգայմունքը ենթարկվում է փորձության, ընդ որում

քննությունն անցկայնում է ինքնապահպանման բնագործ (վախի զգայմունքը): Միանգամայն հավանալի է, որ *արիությունը*՝ որպես վախի հակադրություն, դրական զգայմունքներից երկրորդն է, որի վրա հենվում է մարտիկի «հաղթական» ձգտումը:

Մարտիկի համար արիության նշանակությունն այնքան ակնհայտ է, որ ապացույցման կարիք չի զգում:

ԱՅՆ ԿԱԽՎԱԾ Ե ՆԱԵՎ ՄԱՐՏԻԿԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

Արիությունը կախված է նաև մարտիկի ազգային հատկություններից. դրա հետևանքով նրա առկայությունը նույնպես պայմանավորված է սոցիալական գործոններով: Հետևաբար, այս առումով էլ հաղթանակը նախապատրաստվում է ժողովրդի կողմից մարտից դեռ շատ առաջ: Հետաքրքիր օրինակ է հին աշխարհում Սպարտան, որտեղ ամբողջ պետական կառուցվածքը և կյանքը հարմարված էին մի բանի՝ քաղաքացիների մեջ արիության վարձագամանը:

ԱՐԻՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԲԱՂԱԳՐԻՉ ՄԱՍԸ «ՀՉՈՐՈՒԹՅԱՆ ԶԳԱՅՄՈՒՆՔՆ» Ե

Արիությունը շատ բարդ հոգեկան վիճակ է և բառիս ուղղակի իմաստով չի կարող կոչվել զգայմունք: Այսպես կոչված «արիության» գլխավոր բաղադրիչը հզորության զգայմունքն է:

Մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտներում, ասում է Մեգիթրոլը, հզորության զգայմունքն ունի «էապես մեծ ազդեցություն՝ ամենուրեք հարուցելով և մեծացնելով մարդու գործունեությունն ու եռանդը»⁵⁰:

Այդ զգայմունքի ներգործությունը մարդու գործունեության վրա միանգամայն հակառակ է վախի զգայմունքի դրսևորումներին.

1) մարդու մտավոր գործունեությունն աճում է,

2) էապես մեծանում է նաև նրա էներգիան:

Նկատի առնելով այն հանգամանակները, որ
⁵⁰ «Психология», с. 455.

քը, որ վախի հակակշիռն են ֆիզիկական առույգությունը, եռանդուն խառնվածքը, կամքի և մտքի ուժը, որը կանխում է անկորուստյան զգայմունքի ուժեղացումը և նպաստում է անվճռականության վերացմանը, հարկ է ընդունել, որ հպորության զգայմունքը, ուժեղացնելով նըշված տվյալները կամ նպատակելով դրանց աշխատանքին, հանդիսանում է այն գլխավոր հույզը, որը մարդուն օգնում է պայքարելու վախի զգայմունքի դեմ⁵¹:

Վախի զգայմունքը մի գործոն է, որը քայքայում է էներգիան, ուստի և ներշնչում է, ինչպես տեսալք, անվրճ-ռականություն, անվստահություն: Հպորության զգայմունքը, կամ, ինչպես այն անվանում է Բենը, *ուժի հույզը*⁵², անխզելիորեն կապված է էներգիայի հետ, *սեփական ուժերի նկատմամբ վստահության հետ. հաջողության նկատմամբ հավատի հետ*:

Դրա հետևանքով այն ամենը, ինչ մեծացնում է հավատը հաջողության նկատմամբ, մեծացնում է նաև հպորության զգայմունքը, և հակառակը՝ այն ամենը, ինչ խախտում է այդ հավատը, խախտում է նաև հպորության զգայմունքը:

Ահա թե ինչու այդքան ահռելի նըշանակություն ունի պորքերի հավատն իրենց անապարտելիության նկատմամբ: Այս առումով հետաքրքիր օրինակ կարող է ծառայել Սուվորովի աշխատանքը պորքերի բարոյական պատրաստության բընագավառում, որը հիմնականում ուղղված էր մարտիկների այդ ինքնավստահության վարձարմանը:

«Դուք հրաշք դյուցազուններ եք, դուք քաջամարտիկներ եք, դուք Ռո՛ւս եք, թշնամին դողում է ձեր առջև», ասում էր նա պորքերին դժվարին պահերին⁵³:

Առավել բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել Սուվորովի այն օպերայիան, որ նա ձեռնարկեց իտալական մարտարշավի ժամանակ (1779 թ.) Մակոնալդի դեմ և որն ավարտվեց Տիդոնե և Տրե-

բիա գետերի մոտ եռօրյա մարտերով: Այն պորքերից պահանջեց մեծագույն լարվածություն և միանգամայն արդարացիորեն կարող է դասվել ամենահավազյուտ և նշանակալից ռազմական սխրանքների թվին⁵⁴: Մորոն (նա ձենովյան Ռիվիերայի կողմից Սուվորովի դեմ գործող ֆրանսիական բանակի հրամանատարն էր) Սուվորովի արշավը դեպի Տրեբիա գետը հետագայում անվանեց ռազմական արվեստի գագաթնակետ: Մակոնալդի դեմ Սուվորովի ուղարկած բանակը Բորմիդա գետի անցումից 36 ժամ հետո արդեն հասնում է Տիդոնե գետին, այսինքն՝ անցնում է 80 վերստ, այնուհետև հանգստանալու փոխարեն անմիջապես մարտի է նետվում և հաղթում թվապես գերազանցող հակառակորդին...

Քաջ գիտակցելով իր նախաձեռնած օպերայիայի բոլոր աներևակայելի գլոբմերությունները՝ Սուվորովն աշխատում է պորքերին ներշնչել հաղթանակի նկատմամբ լիակատար վստահություն, որը հոգեբանորեն անհրաժեշտ էր առաջիկա դյուցազնական սխրանքի կատարման նկատառումով մարտիկների ոգու բարձրացման (հպորության զգայմունքը) համար:

Տիդոնեի մոտ տեղի ունենալիք մարտի նախօրյակին նա հետևյալ հրամանն է արձակում:

Հրաման բանակին⁵⁵

«Թշնամու բանակը գերի վերցնել:

Հաստատապես ներշնչել բանակին, որ նրանք 27.000 են, որից միայն 7.000-ն են ֆրանսիացի, իսկ մնացածները բռնակոչիկների ինչ-որ հավաքածու են:

Կապակները խողխողեն, բայց խիստ լսեն թող, երբ ֆրանսիացիները գոռան պարդոն կամ շամադ խիհն:

Կապակներն իրենք գրոհելիս գոչեն բալկարմ, պարդոն, ժեստեր կարմ և, սույնից օգտվելով, այրուձին անողորմա-

⁵¹ *Կորֆ*, նշ. աշխ., էջ 17:

⁵² *Բեն*, նշ. աշխ., էջ 278:

⁵³ «Рассказы старого воина», с. 130.

⁵⁴ Орлов. Суворов. Разбор военных действий Суворова в Италии в 1799 году, с. 201.

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 192:

բար կոտորել, իսկ մարտկոցների վրա արագորեն նետվել, ինչը հատկապես ներշնչել:

Այն կապակներին, որոնց հարմար է Տարո գետի կամուրջը վնասել և դրանով իսկ հուսահատություն հարուցել՝ գերիների նկատմամբ ողորմած լինել, հարվածելիս մեծ գոչուն արձակել և ուժեղ թմբկահարել, երաժշտություն նվագել, որտեղ պատահի, բայց հատկապես հետապնդման ժամանակ, երբ այրուձին խողխողի և կոտորի, որպեսպի լսեն յուրայինները:

Նրանց գեներալներին, հատկապես կապակները և այք նկատում են նրանց շուրջ կուտակվածներով. գոռալ պարզոն, իսկ եթե չեն հանձնվում՝ սպանել»:

«ՍՈՒՎՈՐՈՎ»

Ալեքսանդրիա, 5/16 հունիսի:

Այս հրամանն ապշեցնում է մեզ իր ուժով: Թեև Սովորովն ինքն իրեն պարզ հաշիվ էր տալիս դրության բարդության հարցում, ինչը հաստատվում է անհաջողության դեպքի համար նրա կողմից ձեռնարկված բոլոր միջոցներով, այնուամենայնիվ հրամանի յուրաքանչյուր տող պորբերին ներշնչում է լիակատար և վրձնական հաղթանակի անսասան հավատ:

Վերը շարադրվածը պարզապես մի առանձին փաստ է, որը բնութագրում է Սովորովի գործունեությունը. նա միշտ

հատուկ ուշադրություն էր դարձնում մարտիկների մեջ սեփական ուժերի նրկատմամբ հավատի, հաջողության նրկատմամբ հավատի ամրապնդման վրա: Մեծ ծերուկի կողմից «նահանջ» բառի հետապնդումը նրա տարօրինակությունը չէր, այլ՝ պորբերի դաստիարակության լավ մտածված հնար:

ՀՋՈՐՈՒԹՅԱՆ ԶԳԱՑՄՈՒՆԲԸ
ՄԵԾԱԳՈՒՅՆՄ ԿԱԽՎԱԾ Է ՄԱՐՏԻ
ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻՑ, ՈՒՍՏԻ ՀՋՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԶԳԱՑՄՈՒՆԲԸ ԷՍԴԵՍ ԿԱԽՎԱԾ Է
ՆԱԵՎ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
(ՄԱՐՏԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ) ԱՐՎԵՍՏԻՑ

Այն, որ արիության գլխավոր բաղադրիչը հպորության պգայմունքն է, չափապանց կարևոր նշանակություն ունի մարտի վարման հարցում: Բանն այն է, որ հրկորության պգայմունքը կախված է մարտի արտաքին գործոններից: *Իսկապես՝ այն ամենը, որ մեծացնում է մարդու հավատն իր ուժերի նկատմամբ, մեծացնում է նաև հպորության պգայմունքը...*

Հպորության պգայմունքը կարող է մեծանալ մարտի գործոնների ազդեցությամբ (աջակցության գիտակցությունը, սասանված հակառակորդի տեսքը (նրա նահանջը)): Հետևաբար, *հպորության պգայմունքը կախված է նաև մարտի վարման, մարտի կառավարման արվեստից:*

(Վերջը 1998 թ. առաջին համարում)

...

Резюме к статье будет напечатано по завершении публикации, представляющей собой главу книги видного российского военного теоретика, профессора Николаевской Военной Академии генерала Н. Н. Головина «Исследование боя. Исследование деятельности и свойств человека как бойца». Книга переиздана в 1995 г. в серии «Антология отечественной военной мысли». Редакция выражает благодарность научному руководителю проекта «Антологии» профессору Военной Академии Генштаба ВС РФ, академику Академии естественных наук РФ генерал-майору И. С. Даниленко за любезное представление данного материала к публикации в журнале. Рег.

...

The Summary of this article will be printed upon completion of publication, representing a chapter from the book «Analysis of combat. The Research of individual's activity and his virtues as a warrior» by N. N. Golovin, famous Russian military theorist, Professor of Nicolayevskaya Military Academy. This book was republished in 1995 in «Antology of native military idea» series. The Editorial expresses his thanks to Scientific Director of this project Major-General I. S. Danilenko, Professor of the Russian Federation Armed Forces Military Academy of the General Staff, Academician of the Russian Federation Academy of Natural Sciences for his kindly providing this stuff to be published in this journal. Edit.

ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Վ. Խ. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
«Հայկական բանակ» հանդեսի հայերեն տեքստի խմբագիր

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ազգ — нация
 — ազգը ձևավորող էթնոս — формирующая нация этнос
 — ազգի էթնիկական բաղադրարար — этнический компонент нации, этническая составляющая нации
 ազգամիջյան հսկամարտությունների թատերաբեմ — арена межнациональных конфликтов
 ազգային — национальный
 — ազգային ինքնագիտակցություն — национальное самосознание
 — ազգային փոքրամասնություն — национальное меньшинство
 ազդեցություն — влияние
 — ազդեցության գոտի — зона влияния
 — ազդեցության կենտրոն — центр влияния
 — ազդեցության ոլորտ — сфера влияния
 անիշխանություն — анархия
 անձնազոհություն — самопожертвование
 անձնակազմ — личный состав
 — պաշտպանության նախարարության անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն — տեղապաշտպանության նախարարության՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն
 — պաշտպանության նախարարության՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն* — управление министерства обороны по работе с личным составом
 անձնուրացություն — самоотверженность
 աշխատատեղություն — наработка
 աշխատողականության երաշխավորված ժամկետ — гарантированный срок работоспособности
 աշխարհագրական — географический
 — անբարենպաստ աշխարհագրական

դիրք — неблагоприятное географическое положение
 — աշխարհագրական միջավայր — географическая среда
 աշխարհաքաղաքագետ — 1. геополитолог, 2. геополитик
 աշխարհաքաղաքագիտական — геополитологический
 աշխարհաքաղաքագիտություն — геополитология
 աշխարհաքաղաքական — геополитический
 — աշխարհաքաղաքական գործոն — геополитический фактор
 — աշխարհաքաղաքական իրադրություն — геополитическая обстановка
 — աշխարհաքաղաքական իրավիճակ — геополитическая ситуация
 — աշխարհաքաղաքական ուժեր — геополитические силы
 աշխարհաքաղաքականություն — геополитика
 աշխարհի երկրներն համակարգ — двухполюсная система мира
 ավիային տեխնիկա — авиационная техника
 — ավիային տեխնիկայի նախաթռիչքային պատրաստում — предполетная подготовка авиационной техники
 — ավիային տեխնիկայի նորոգայիտանիություն — ремонтпригодность авиационной техники
 — ավիային տեխնիկայի պահում միջթրոնիչքային ժամանակամիջոցում — хранение авиационной техники между полетами
 — ավիային տեխնիկայի տեխնիկական վիճակ — техническое состояние авиационной техники
 արիություն — мужество
 բժշկական — медицинский
 — բժշկական հետազոտում — медицинское

* Կիսան տառատեսակով շարված տերմինների վերաբերյալ բառարաններից հետո տրվում են պարզաբանումներ:

обследование
 — բժշկական քննություն — медицинский осмотр
 բռնապետություն — деспотизм
 բուժականատում — медицинское освидетельствование
 բուժքննություն — տես *բժշկական քննություն*
 գերակայություն — 1. приоритет, 2. приоритетность
 գործունեություն — деятельность
 գործունեություն — деятельность, активность
 դավաճանություն — измена
 — **դավաճանություն և հայրենիք** — измена родине
 — հայրենիքին (հայրենիքի) դավաճանություն — տես *դավաճանություն և հայրենիք*
 դատողականություն — рассудок
 դատողություն — суждение
 զինվորական ծառայություն — военная служба
 — **երիտասարդության և խապարատում գինվորական ծառայության** — подготовка молодежи к военной службе
 — զինվորական ծառայության համար (ծառայությանը) երիտասարդության նախապատրաստում — տես *երիտասարդության և նախապատրաստում զինվորական ծառայության*
 — զինվորական ծառայության համար (ծառայությանը) պիտանիություն — տես *պիտանիություն զինվորական ծառայության*
 — **պիտանիություն և գինվորական ծառայության** — годность к военной службе
 զորավար — военачальник
 զորավար — полководец
 թռուցիկ պարապլան — лётучка
 ժողովրդի բնավորություն — характер народа
 ինժեներական-ավիացիոն ապահովում — տես *ճարտարագործական-ավիացիոն ապահովում*
 ինքնազննատում — самооценка
 ինքնադիտարկում — самонаблюдение
 ինքնապահպանման բնավ — инстинкт самосохранения
 ինքնավերահսկում — самоконтроль
 ինքնավստահություն — самоуверенность
 լավագույն և ամենաբարձր դրական կանխատեսություն — лучший и наибольший положительный прогноз

լիաներդաշնակություն — слаженность
 կադրերի միասնականացված պատրաստում — унифицированная подготовка кадров
 կոլեկտիվ մարտիկ — коллективный боец
 կրկնվող նախագծում — интерактивное проектирование
 համոզվածություն — убежденность
 հայաստանություն — арменоцид
 հայրենիքի դավաճան — изменник родины
 հավատ — вера
 հզորության զգայմունք — чувство мощи
 հիվանդացություն — заболеваемость
 հրաձգություն — стрельба
 — **հրաձգություն և ռազմափորձաշտում** — стрельба на полигоне
 — ռազմափորձաշտում տեղի ունեցող (ունեցած, ունենալիք) հրաձգություն — տես *հրաձգություն և ռազմափորձաշտում*
 հրամանատար — командир, командующий
 — բանակի հրամանատար — командующий армией
 — դիվիզիայի հրամանատար — командир дивизии
 — համազորային հրամանատար — общевойсковой командир
 — ռազմաճակատի հրամանատար — командующий фронтом
 հուսալիություն — надежность
 ճակատ — տես *ռազմաճակատ*
 ճակատամարտ — сражение, битва
 — Կովկասի համար մղվող (մղված, մղվելիք) ճակատամարտ — տես *ճակատամարտ Կովկասի համար*
 — Կուրսկի ճակատամարտ — Курская битва
 — ձմեռային պայմաններում տեղի ունեցող (ունեցած, ունենալիք) ճակատամարտ — տես *ճակատամարտ ձմեռային պայմաններում*
 — **ճակատամարտ Կովկասի համար** — битва за Кавказ
 — **ճակատամարտ ձմեռային պայմաններում** — сражение в зимних условиях
 ճարտարագործական-ավիացիոն ապահովում — инженерно-авиационное обеспечение
 մահացություն — смертность
 միջավայր — среда
 — շրջակա միջավայր — окружающая среда
 — շրջապատող միջավայր — տես *շրջակա միջավայր*
 մրցակցություն — конкуренция, сопер-

նիշտություն

մրցություն — соревнование, состязание
 մրցույթ — конкурс
 նախախնամություն — провидение
 ներկայացում — представление
 — ներկայացում պարգևատրության — представление к награде
 — պարգևատրության համար (պարգևատրությանը) ներկայացում — տես ներկայացում պարգևատրության
 ներուժային վիճակ — потенциальное состояние
 նվիրվածություն — преданность
 — հայրենիքին նվիրվածություն — տես նրվիրվածություն հայրենիքին
 — Եվրոպական հայրենասիրություն — преданность родине
 շրջառում — охват
 պահման ժամկետ — срок хранения
 պահպանելիություն — сохраняемость
 պատմական տարածք — историческая территория
 պատրաստություն — 1. готовность, 2. подготовка
 — վերահավաքային պատրաստություն — мобилизационная готовность
 — հրամանատարական պատրաստություն — տես հրամանատարների պատրաստություն
 — հրամանատարների պատրաստություն — подготовка командиров, командирская подготовка
 — մարտավարական պատրաստություն — тактическая подготовка
 — մարտի համար (մարտին) ստորաբաժանման պատրաստություն — տես ստորաբաժանման պատրաստություն մարտի
 — ստորաբաժանման պատրաստություն մարտի — готовность подразделения к бою
 ռազմաբժշկական — военно-медицинский
 — ռազմաբժշկական փորձագետ — военно-медицинский эксперт
 — ռազմաբժշկական փորձարկումություն — военно-медицинская экспертиза
 ռազմականացված տարածաշրջան — милитаризованный регион
 ռազմական ենթակառուցվածք — военная инфраструктура
 ռազմակայան — 1. ставка 2. военная база
 — գերագույն գլխավոր հրամանատարության ռազմակայան — ставка верховного главнокомандования
 — ռուսաստանյան ռազմակայան — россий-

ская военная база
 ռազմահենակաշար — плацдарм
 ռազմաճակատ — фронт
 — 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատ — 1-й Прибалтийский фронт
 — խորհրդագերմանական ռազմաճակատ — советско-германский фронт
 ռազմաուժային գործոն — военно-силовой фактор
 ռազմաօդային խարսխակայան — военно-воздушная база
 ռեսուրս — ресурс
 — ափսոսանք տեսնելիայի ռեսուրս — ресурс авиационной техники
 — միջնորդումային ռեսուրս — межремонтный ресурс
 — նշանակված ռեսուրս — назначенный ресурс
 — տեխնիկական ռեսուրս — տես նշանակված ռեսուրս
 սպա — офицер
 — ալագ սպա — старший офицер
 — կրտսեր սպա — младший офицер
 վազնվազ — перебежка
 վարժապետ — плац
 վարժանք — տես վարժություն
 վարժեցում — тренировка
 վարժություն — упражнение
 — խմբային վարժություն — групповое упражнение
 վստահություն — уверенность
 տարածաշրջանային հակամարտություն — региональный конфликт
 ուշադրություն — внимание
 — կամային ուշադրություն — произвольное внимание
 — ոչ կամային ուշադրություն — непроизвольное внимание
 ուսուցման մեթոդ — метод обучения
 — ուսուցման բացատրական մեթոդ — объяснительный метод обучения
 — ուսուցման ցուցադրական մեթոդ — демонстрационный метод обучения
 քաղաքագետ — 1. политолог, 2. политик
 քաղաքագիտական — политологический
 քաղաքագիտություն — политология
 քաղաքական — политический
 քաղաքականություն — политика
 օգնություն — помощь
 — օգնություն փախստականներին — помощь беженцам
 — փախստականների ցույց տրվող օգնություն — տես օգնություն փախստականների

ՀԱՅ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

- ազգ — nation
 — ազգը ձևավորող էթնոս — nation creating ethnic group
 — ազգի էթնիկական բաղադրատարր — ethnic component of the nation
 ազգամիջյան հակամարտությունների թատերաբեմ — arena of the inter-nation conflict
 ազգային — national
 — ազգային ինքնագիտակցություն — national self-consciousness
 — ազգային փոքրամասնություն — national minority
 ազդեցություն — influence
 — ազդեցության գոտի — area of influence
 — ազդեցության կենտրոն — center of influence
 — ազդեցության ոլորտ — sphere of influence
 անիշխանություն — anarchy
 անձնազոհություն — sacrifice
 անձնակազմ — personnel
 — պաշտպանության նախարարության անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն — տես *պաշտպանության նախարարության՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն*
 — պաշտպանության նախարարության՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն — Department for Personnel Affairs of the Ministry of Defense
 անձնուրացություն — selflessness
 աշխատատևություն — working life-span
 աշխատունակության երաշխավորված ժամկետ — guaranteed term of workability
 աշխարհագրական — geographical
 — անբարենպաստ աշխարհագրական դիրք — unfavorable geographical position
 — աշխարհագրական միջավայր — geographical environment
 աշխարհաքաղաքագետ — 1. Expert in Geopolitical Study, 2. geo-politician
 աշխարհաքաղաքագիտական — geo-political
 աշխարհաքաղաքագիտություն — Geo-political Study
 աշխարհաքաղաքական — geo-political
 — աշխարհաքաղաքական գործոն — geopolitical factor
 — աշխարհաքաղաքական իրադրություն — geo-political environment
 — աշխարհաքաղաքական իրավիճակ — geo-political situation
 — աշխարհաքաղաքական ուժեր — geo-political powers
 աշխարհաքաղաքականություն — geo-policy
 աշխարհի երկրներ համակարգ — bi-polar World system
 ավիացիոն տեխնիկա — aviation equipment
 — ավիացիոն տեխնիկայի նախաթռիչքային պատրաստում — pre-flight preparedness of aviation equipment
 — ավիացիոն տեխնիկայի նորոգապիտանիություն — aviation equipment repair-ability
 — ավիացիոն տեխնիկայի պահում միջթռիչքային ժամանակամիջոցում — storage of aviation equipment in-between the flights
 — ավիացիոն տեխնիկայի տեխնիկական վիճակ — technical condition of aviation equipment
 արիություն — courage
 բժշկական — medical, physical
 — բժշկական հետազոտում — specialized medical examination
 — բժշկական քննություն — physical examination
 բռնապետություն — despotism
 բուժհավաստում — medical examination
 բուժքննություն — տես *բժշկական քննություն*
 գերակայություն — priority
 գործունեություն — activity
 գործունեություն — activity
 դավաճանություն — treason
 — դավաճանություն հայրենիքին — treason to the fatherland
 — հայրենիքին (հայրենիքի) դավաճանություն — տես *դավաճանություն հայրենիքին*
 դատողականություն — common sense
 դատողություն — judgement
 զինվորական ծառայություն — military service
 — երիտասարդության նախապատրաստում զինվորական ծառայության — preparation of youth for military service
 — զինվորական ծառայության համար (ծառայությանը) երիտասարդության նախապատրաստում — տես *երիտասարդության նախապատրաստում զինվորական ծառայության*
 — զինվորական ծառայության համար (ծառայությանը) պիտանիություն — տես *պիտանիություն զինվորական ծառայության*

- յության*
 — պիտանիությունը պինդորակյան ծառայության — fitness for military service
 փորսպետ — military leader
 փորավար — commander
 թռուցիկ պարապմունք — briefing
 ժողովրդի բնավորություն — character of nation
- ինժեներական-ավիացիոն ապահովում — տես *ճարտարագործական-ավիացիոն ապահովում*
 ինքնագնահատում — self-evaluation
 ինքնադիտարկում — self-observation
 ինքնապահպանման բնավորություն — instinct of self-preservation
 ինքնավերահսկում — self-control
 ինքնավստահություն — self-confidence
 լավագույն և առավելագույն դրական կանխատեսություն — best and most positive prognosis
 լիաներդաշնակություն — harmony
 կադրերի միասնականացված պատրաստում — unified personnel training
 կոլեկտիվ մարտիկ — group warrior
 կրկնվող նախագծում — interactive projection
- համոզվածություն — conviction
 հայասպանություն — Armenocide
 հայրենիքի դավաճան — traitor to the fatherland
 հավատ — faith
 հզորության զգայունք — feeling of power
 հիվանդացություն — morbidity
 հրաձգություն — shooting
 — հրաձգությունն ռազմափորձադաշտում — fire range shooting
 — ռազմափորձադաշտում տեղի ունեցող (ու նեցած, ու նենալիք) հրաձգություն — տես *հրաձգությունն ռազմափորձադաշտում*
- հրամանատար — Commander
 — բանակի հրամանատար — Army Commander
 — դիվիզիայի հրամանատար — Division Commander
 — համապորային հրամանատար — field army Commander
 — ռազմաճակատի հրամանատար — Front Commander
- հուսալիություն — reliability
 ճակատ — տես *ռազմաճակատ*
 ճակատամարտ — battle, combat
 — Կովկասի համար մղվող (մղված, մղվելիք) ճակատամարտ — տես *ճակատամարտ*
- Կովկասի համար*
 — Կուրսկի ճակատամարտ — Kursk battle
 — ձմեռային պայմաններում տեղի ունեցող (ու նեցած, ու նենալիք) ճակատամարտ — տես *ճակատամարտ ձմեռային պայմաններում*
 — ճակատամարտ Կովկասի համար — battle for Caucasus
 — ճակատամարտ ձմեռային պայմաններում — combat in winter condition
- ճարտարագործական-ավիացիոն ապահովում — engineer and aviation maintenance
 մահացություն — mortality
 միջավայր — environment
 — շրջակա միջավայր — surrounding environment
 — շրջապատող միջավայր — տես *շրջակա միջավայր*
 մրցակցություն — competition
 մրցություն — competition, contest
 մրցույթ — contest
 նախախնամություն — Providence
 ներկայացում — recommendation
 — ներկայացում պարգևատրության — recommendation for a decoration
 — պարգևատրության համար (պարգևատրությանը) ներկայացում — տես *ներկայացում պարգևատրության*
 ներուժային վիճակ — potential condition
 նվիրվածություն — devotion
 — հայրենիքին նվիրվածություն — տես *նրվիրվածությունն հայրենիքին*
 — նվիրվածություն հայրենիքին — devotion to the fatherland
 շրջառում — outflanking
 պահման ժամկետ — term of storage
 պահպանելիություն — preservation
 պատմական տարածք — historic territory
 պատրաստություն — 1. readiness, 2. training
 — պրահավաքային պատրաստություն — mobilizational readiness
 — հրամանատարական պատրաստություն — տես *հրամանատարների պատրաստություն*
 — հրամանատարների պատրաստություն — commander's training
 — մարտավարական պատրաստություն — tactical training
 — մարտի համար (մարտին) ստորաբաժանման պատրաստություն — տես *ըստորաբաժանման պատրաստություն մարտի*
 — ստորաբաժանման պատրաստություն մարտի — unit combat readiness
 ռազմաբժշկական — military-medical

- նավամբժշկական փորձագետ— military-medical expert
 —նավամբժշկական փորձաքննություն— military-medical expertise
 նավամականացված տարածաշրջան— militarized region
 նավակալան ենթակառույց— military infrastructure
 նավակայան— 1. Headquarters, 2. Military base
 —գերագույն գլխավոր հրամանատարության նավակայան— Supreme Command Headquarters
 —ռուսաստանյան նավակայան— Russian military base
 նավահենադաշտ— bridge-head
 նավաճակատ— front
 —1-ին Մերձբալթյան նավաճակատ— 1-st Baltic Front
 —խորհրդագերմանական նավաճակատ— Soviet-German Front
 նավասուժային գործոն— factor of military power
 նավասուդային խարսխակայան— air base
 ռեսուրս— resource
 —ավիային տեխնիկայի ռեսուրս— aviation equipment resource
 —միջնորդումային ռեսուրս— inter-maintenance resource
 —նշանակված ռեսուրս— designated resource
 —տեխնիկական ռեսուրս— տես *նշանակված ռեսուրս*
 սպա— officer
 —սպազ սպա— senior officer
 —կրտսեր սպա— junior officer
 վազելավազ— bound, rush
 վարժադաշտ— drill-ground
 վարժանք— տես *վարժություն*
 վարժեցում— training
 վարժություն— exercise
 —խմբային վարժություն— group exercise
 վստահություն— certitude, confidence
 տարածաշրջանային հակամարտություն— regional conflict
 ուշադրություն— attention
 —կամային ուշադրություն— intentional attention
 —ոչ կամային ուշադրություն— unintentional attention
 ուսուցման մեթոդ— method of training
 —ուսուցման բացատրական մեթոդ— explanatory method of training
 —ուսուցման ցուցադրական մեթոդ— demonstrative method of training
 քաղաքագետ— 1. Expert in Political Study, 2. politician
 քաղաքագիտական— political
 քաղաքագիտություն— Political Study
 քաղաքական— political
 քաղաքականություն— policy
 օգնություն— assistance
 —օգնություն փախստականներին— assistance for refugees
 —փախստականներին ցույց տրվող օգնություն— տես *օգնություն փախստականներին*

РУССКО-АРМЯНСКИЙ СЛОВАРЬ

- авиационная техника— ավիային տեխնիկա
 —предполетная подготовка авиационной техники— ավիային տեխնիկայի նախաթռիչքային պատրաստում
 —ремогтопригодность авиационной техники— ավիային տեխնիկայի նորոգապիտանիություն
 —техническое состояние авиационной техники— ավիային տեխնիկայի տեխնիկական վիճակ
 —хранение авиационной техники между полетами— ավիային տեխնիկայի պահում միջթռիչքային ժամանակամիջոցում
 активность— սմ. *деятельность*
 анархия— անիշխանություն
 арена межнациональных конфликтов— ազգամիջյան հակամարտությունների թատերաբեմ
 арменацид— հայասպանություն
 битва— սմ. *сражение*
 —Курская битва— Կուրսկի ճակատամարտ
 —битва за Кавказ— ճակատամարտ Կովկասի համար, Կովկասի համար մղվող (մղված, մղվելիք) ճակատամարտ
 вера— հավատ
 влияние— ազդեցություն
 —зона влияния— ազդեցության գոտի
 —сфера влияния— ազդեցության ոլորտ
 —центр влияния— ազդեցության կենտրոն
 внимание— ուշադրություն
 —непроизвольное внимание— ոչ կամա-

յին ուշադրություն
 — произвольное внимание — կամային ուշադրություն
 военачальник — ւորապետ
 военная база — ռուսական ռազմական շտաբ
 военная инфраструктура — ռազմական ենթակառուցվածք
 военная служба — զինվորական ծառայություն
 — годность к военной службе — պիտանիություն
 զինվորական ծառայության, զինվորական ծառայության համար (ծառայությանը) պիտանիություն
 — подготовка молодежи к военной службе — երիտասարդության նախապատրաստում զինվորական ծառայության, զինվորական ծառայության համար (ծառայությանը) երիտասարդության նախապատրաստում
 военно-воздушная база — ռազմաօդային խորհրդակցարան
 военно-медицинский — ռազմաբժշկական
 — военпо-медицинский эксперт — ռազմաբժշկական փորձագետ
 — военно-медицинская экспертиза — ռազմաբժշկական փորձաքննություն
 военно-силовой фактор — ռազմատեխնիկական գործոն
 гарантированный срок работоспособности — աշխատունակության երաշխավորված ժամկետ
 географический — աշխարհագրական
 — географическая среда — աշխարհագրական միջավայր
 — неблагоприятное географическое положение — անբարենպաստ աշխարհագրական դիրք
 геополитик — աշխարհաքաղաքագետ
 геополитика — աշխարհաքաղաքականություն
 геополитический — աշխարհաքաղաքական
 — геополитическая обстановка — աշխարհաքաղաքական իրադրություն
 — геополитическая ситуация — աշխարհաքաղաքական իրավիճակ
 — геополитические силы — աշխարհաքաղաքական ուժեր
 — геополитический фактор — աշխարհաքաղաքական գործոն
 геополитолог — աշխարհաքաղաքագետ
 геополитологический — աշխարհաքաղաք-

աղիտական
 геополитология — աշխարհաքաղաքագիտություն
 готовность — պատրաստություն
 — готовность подразделения к бою — ստորաբաժանման պատրաստություն մարտի, մարտի համար (մարտին) ստորաբաժանման պատրաստություն
 — мобилизационная готовность — ւորահավաքային պատրաստություն
 двухполюсная система мира — աշխարհի երկբևեռ համակարգ
 деспотизм — բռնապետություն
 деятельность — 1. գործունեություն, 2. գործունեություն
 заболеваемость — ինվանդացություն
 измена родине — դավաճանություն հայրենիքին, հայրենիքին (հայրենիքի) դավաճանություն
 изменник родины — հայրենիքի դավաճան
 инженерно-авиационное обеспечение — ճարտարագործական-ավիացիոն ապահովում
 инстинкт самосохранения — ինքնապահպանման րնապր
 интеративное проектирование — կրկրնվող նախագծում
 историческая территория — պատմական տարածք
 коллективный боец — լուրելույվ մարտիկ
 командир — հրամանատար
 — командир дивизии — դիվիզիայի հրամանատար
 — общевойсковой командир — համապարային հրամանատար
 командующий — հրամանատար
 — командующий армией — բանակի հրամանատար
 — командующий фронтом — ռազմաճակատի հրամանատար
 конкуренция — մրցակցություն
 конкурс — մրցույթ
 лётчик — թռույթի վարապետ
 личный состав — անձնակազմ
 — управление министерства обороны по работе с личным составом — պաշտպանության նախարարության՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն, պաշտպանության նախարարության անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն
 лучший и наибольший положительный прогноз — լավագույն և առավելագույն

դրավան կանխատեսություն
 медицинский — բժշկական
 — медицинский осмотр — բժշկական քննություն, բուժքննություն
 — медицинское обследование — բժշկական հետապրոտով
 — медицинское освидетельствование — բուժափաստում
 метод обучения — ուսուցման մեթոդ
 — демонстрационный метод обучения — ուսուցման ցուցադրական մեթոդ
 — объяснительный метод обучения — ուսուցման բացատրական մեթոդ
 милитаризованный регион — ռազմակալակայան (տարածաշրջան)
 мужество — արիություն
 надежность — հուսալիություն
 наработка — աշխատատևություն
 национальный — ազգային
 — национальное меньшинство — ազգային փոքրամասնություն
 — национальное самосознание — ազգային ինքնագիտակցություն
 нация — ազգ
 — формирующий нацию этнос — ազգը ձևավորող էթնոս
 — этническая составляющая нации — *см. этнический компонент нации*
 — этнический компонент нации — ազգի էթնիկական բաղադրատարր
 офицер — սպա
 — младший офицер — կրտսեր սպա
 — старший офицер — ավագ սպա
 охват — շրջանում
 перебежка — վազնվազք
 плац — վարժարան
 плацдарм — ռազմահենակաշտ
 подготовка — պատրաստություն
 — командирская подготовка — *см. подготовка командиров*
 — подготовка командиров — հրամանատարների պատրաստություն, հրամանատարական պատրաստություն
 — тактическая подготовка — մարտավարական պատրաստություն
 политик — քաղաքագետ
 политика — քաղաքականություն
 политический — քաղաքական
 политолог — քաղաքագետ
 политологический — քաղաքագիտական
 политология — քաղաքագիտություն
 полководец — զորավար
 помощь беженцам — օգնություն փախչողականներին, փախստականներին ցույց

потенциал (տրիվալ, տրվելիք) օգնություն
 потенциальное состояние — ներուժային վիճակ
 преданность родине — նվիրվածություն հայրենիքին, հայրենիքին նվիրվածություն
 пригодность — *см. годность*
 приоритет — գերակայություն
 приоритетность — գերակայություն
 провидение — նախախնամություն
 рассудок — ռատոնականություն
 региональный конфликт — տարածաշրջանային հակամարտություն
 ресурс — ռեսուրս
 — межремонтный ресурс — միջնորոգումային ռեսուրս
 — назначенный ресурс — նշանակված ռեսուրս
 — ресурс авиационной техники — ավիացիոն տեխնիկայի ռեսուրս
 — технический ресурс — *см. назначенный ресурс*
 самоконтроль — ինքնավերահսկում
 самонаблюдение — ինքնադիտարկում
 самоотверженность — անձնուրացություն
 самооценка — ինքնագնահատում
 самопожертвование — անձնազոհություն
 самоуверенность — ինքնավստահություն
 слаженность — լիաներդաշնակություն
 смертность — մահացություն
 соперничество — *см. конкуренция*
 соревнование — մրցություն
 состязание — *см. соревнование*
 сохраняемость — պահպանելիություն
 сражение — ճակատամարտ
 — сражение в зимних условиях — ճակատամարտ ձմեռային պայմաններում, ձյունոտային պայմաններում տեղի ունեցող (ունեցած, ունենալիք) ճակատամարտ
 среда — միջավայր
 — окружающая среда — շրջակա միջավայր, շրջապատող միջավայր
 срок хранения — պահման ժամկետ
 ставка — ռազմակայան
 — ставка верховного главнокомандования — գերագույն գլխավոր հրամանատարության ռազմակայան
 стрельба на полигоне — հրաձգություն ռազմափորձարանում, ռազմափորձարանում տեղի ունեցող (ունեցած, ունենալիք) հրաձգություն
 суждение — դատողություն
 тренировка — վարժեցում

убежденность— համոզվածություն
 уверенность— վստահություն
 унифицированная подготовка кадров—
 կադրերի միասնականացված պատրաս-
 տում
 упражнение— վարժություն, վարժանք
 — групповое упражнение— խմբային
 վարժություն

фронт— ռազմաճակատ, ճակատ
 — 1-й Прибалти́йский фронт— 1-ին
 Մերձբալթյան ռազմաճակատ
 — советско-германский фронт— խոր-
 հրդազերման ռազմաճակատ
 характер народа— ժողովրդի բնավորու-
 թյուն
 чувство мощи— հզորության պայծառություն

ENGLISH-ARMENIAN DICTIONARY

activity— 1. գործունեություն, 2. գործու-
 նություն
 air base— ռազմաօդային խարսխակայան
 anarchy— անիշխանություն
 arena of the inter-nation conflict— ազգա-
 միջյան հակամարտությունների թատե-
 րաբեմ
 Armenocide— հայասպանություն
 assistance for refugees— օգնություն փա-
 խըստականներին, փախուստականներին
 ցույց տրվող (տրված, տրվելիք) օգնությու-
 ն
 attention— ուշադրություն
 — intentional attention— կամային ուշա-
 դրություն
 — unintentional attention— ոչ կամային ու-
 շադրություն
 aviation equipment— ավիացիոն տեխնիկա
 — aviation equipment repairability— ավի-
 աչիոն տեխնիկայի նորոգապիտանիու-
 թյուն
 — aviation equipment storage in-between
 flights— ավիացիոն տեխնիկայի պահում
 միջթռօդային ժամանակամիջոցում
 — pre-flight aviation equipment preparad-
 ness— ավիացիոն տեխնիկայի նախաթը-
 ռօդային պատրաստում
 — technical condition of aviation equip-
 ment— ավիացիոն տեխնիկայի տեխնի-
 կական վիճակ
 battle— ճակատամարտ
 — battle for Caucasus— ճակատամարտ
 Կովկասի համար, Կովկասի համար մղվող
 (մղված, մղվելիք) ճակատամարտ
 — Kursk battle— Կուրսկի ճակատամարտ
 best and most positive prognosis— լավա-
 գույն և առավելագույն դրական կանխա-
 տեսություն
 bi-polar World system— աշխարհի երկ-
 բևեռ համակարգ
 bound— վազելվազ
 bridge-head— ռազմահենադաշտ

brief training— թոռույիկ պարապմունք
 certitude— վստահություն
 character of nation— ժողովրդի բնավորու-
 թյուն
 combat— 1. մարտ, 2. ճակատամարտ
 — combat in winter condition— ճակատա-
 մարտ ձմեռային պայմաններում, ձմե-
 ռային պայմաններում տեղի ունեցող
 (ունեցած, ունենալիք) ճակատամարտ
 combat equipment— մարտական տեխնիկա
 Commander— 1. հրամանատար, 2. փորավար
 — Army Commander— բանակի հրամա-
 նատար
 — Division Commander— դիվիզիայի հրա-
 մանատար
 — field army Commander— համապորային
 հրամանատար
 — Front Commander— ռազմաճակատի հրա-
 մանատար
 common sense— դատողականություն
 competition— 1. մրցակցություն, 2. մրցու-
 թյուն
 confidence— see certitude
 contest— 1. see competition, 2. մրցույթ
 conviction— համոզվածություն
 courage— արիություն
 Department for the Personnel Affairs of
 the Ministry of Defense— պաշտպանու-
 թյան նախարարության՝ անձնակազմի հետ
 տարվող աշխատանքի վարչություն, պաշտպանության նախարարության անձ-
 նակազմի հետ տարվող աշխատանքի
 վարչություն
 despotism— բռնապետություն
 devotion to the fatherland— նվիրվածու-
 թյուն հայրենիքին, հայրենիքին նվիրվա-
 ծություն
 drill-ground— վարժադաշտ
 engineer and aviation maintenance— ճար-
 տարագործական-ավիացիոն ապահովում,
 ինժեներական-ավիացիոն ապահովում
 environment— միջավայր

- exercise—վարժություն, վարժանք
 —group exercise—խմբային վարժություն
 Expert in Geo-political Study—աշխարհա-
 քաղաքագետ
 Expert in Political Study—քաղաքագետ
 factor of military power—նավասուժային
 գործոն
 faith—հավատ
 feeling of power—հպորության զգացմունք
 fitness for military service—պիտանիու-
 թյուն վիճակի դառնալու ծառայության, վիճակ-
 րակա՛ն ծառայության համար (ծառայու-
 թյանը) պիտանիություն
 front—նավասուժակառ, ճակատ
 —1-st Baltian Front—1-ին Մերձբալթյան
 նավասուժակառ
 —Soviet-German Front—խորհրդայնա-
 ևսական նավասուժակառ
 geographical—աշխարհագրական
 —geographical environment—աշխարհա-
 գրական միջավայր
 —unfavorable geographical position—ան-
 բարենպաստ աշխարհագրական դիրք
 geo-policy—աշխարհաքաղաքականություն
 geo-political—1. աշխարհաքաղաքական,
 2. աշխարհաքաղաքագիտական
 —geo-political environment—աշխարհա-
 քաղաքական իրադրություն
 —geo-political factor—աշխարհաքաղա-
 քական գործոն
 —geo-political powers—աշխարհաքաղա-
 քական ուժեր
 —geo-political situation—աշխարհաքա-
 ղաքական իրավիճակ
 Geo-political Study—աշխարհաքաղաքա-
 գիտություն
 geo-politician—աշխարհաքաղաքագետ
 group warrior—կոլեկտիվ մարտիկ
 guaranteed term of workability—աշխա-
 տունակության երաշխավորված ժամ-
 կետ
 harmony—լիաներդաշնակություն
 historic territory—պատմական տարածք
 influence—ազդեցություն
 —area of influence—ազդեցության գոտի
 —center of influence—ազդեցության կենտ-
 րոն
 —sphere of influence—ազդեցության ոլորտ
 instinct of self-preservation—ինքնապահ-
 պանման բնավր
 interactive projection—կրկնվող նախագծում
 judgement—դատողություն
 medical—բժշկական
 —medical examination—բուժհավաստում
 —specialized medical examination—բր-
 ժշկական հետազոտում
 method of training—ուսուցման մեթոդ
 —demonstrative method of training—ու-
 սուցման ցուցադրական մեթոդ
 —explanatory method of training—ու-
 սուցման բացատրական մեթոդ
 militarized region—նավասուժակառացված տա-
 րածաշրջան
 Military base—նավակայան
 —Russian military base—ռուսաստանյան
 նավակայան
 military infrastructure—նավակառ կն-
 թակառույց
 military leader—գորապետ
 military-medical—նավամբժշկական
 —military-medical expert—նավամբժշ-
 կական փորձագետ
 —military-medical expertise—նավամբր-
 ժշկական փորձաքննություն
 military service—վիճակի ծառայու-
 թյուն
 —preparation of youth for military ser-
 vice—երիտասարդության նախապատ-
 րաստում վիճակի ծառայության,
 վիճակի ծառայության համար (ծա-
 ռայությանը) երիտասարդության նախա-
 պատրաստում
 morbidity—հիվանդացություն
 mortality—մահացություն
 nation—սպգ
 —ethnic component of the nation—սպգի
 էթնիկական բաղադրատարր
 —nation creating ethnic group—սպգը ձե-
 վավորող էթնոս
 national—սպգային
 —national minority—սպգային փոքրա-
 մասնություն
 —national self-consciousness—սպգային
 ինքնագիտակցություն
 officer—սպա
 —junior officer—կրտսեր սպա
 —senior officer—ավագ սպա
 outflanking—շրջառում
 physical—see *medical*
 —physical examination—բժշկական քնն-
 ություն, բուժքննություն
 policy—քաղաքականություն
 political—1. քաղաքագիտական, 2. քաղաքա-
 կան
 Political Study—քաղաքագիտություն
 politician—քաղաքագետ
 potential condition—ներուժային վիճակ
 preservation—պահպանելիություն

priority—գերակայություն
 Providence—նախախնամություն
 readiness—պատրաստություն
 —mobilizational readiness—վորահավա-
 քային պատրաստություն
 —unit combat readiness—ստորաբաժան-
 ման պատրաստություն մարտի, մարտի
 համար (մարտին) ստորաբաժանման
 պատրաստություն
 recommendation for a decoration—ներկա-
 յացում պարգևատրության, պարգևա-
 տրության համար (պարգևատրությանը)
 ներկայացում
 regional conflict—սարածաշրջանային հա-
 կամարտություն
 reliability—հուսալիություն
 resource—նետուրս
 —aviation equipment resource—ավիայի-
 ն տեխնիկայի նետուրս
 —designated resource—նշանակված ու-
 սուրս, տեխնիկական նետուրս
 —inter-maintenance resource—միջնորդ-
 գումային նետուրս
 sacrifice—անձնազոհություն
 self-confidence—ինքնավստահություն
 self-control—ինքնավերահսկում
 self-evaluation—ինքնագնահատում

selflessness—անձնուրացություն
 self-observation—ինքնադիտարկում
 shooting—հրաձգություն
 —fire range shooting—հրաձգությունն ուս-
 մափորձաշատում, ռազմափորձաշա-
 տում տեղի ունեցող (ունեցած, ունենա-
 լիք) հրաձգություն
 Supreme Command Headquarters—գերա-
 գույն գլխավոր հրամանատարության
 ռազմակայան
 surrounding environment—շրջակա միջա-
 վայր, շրջապատող միջավայր
 term of storage—պահման ժամկետ
 training—1. պատրաստություն, 2. վարժեցում
 —commander's training—հրամանատար-
 ների պատրաստություն, հրամանատա-
 րական պատրաստություն
 —tactical training—մարտավարական պատ-
 րաստություն
 traitor to the fatherland—հայրենիքի դա-
 վաճան
 treason to the fatherland—դավաճանու-
 յուն հայրենիքին, հայրենիքին (հայրե-
 նիքի) դավաճանություն
 unified personnel training—կադրերի մի-
 սանակախառնված պատրաստում
 working life-span—աշխատատևություն

Պ Ա Ր Զ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

**ԲԱՂԱԳՐՅԱԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ ԸՍՏ ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ
 ԵՎ ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ**

Հանդեսի նախորդ համարում, «Հա-
 մարի բառարանի» «Պարզաբանումներ»
 բաժնում մենք քննել ենք ռուսերենից կա-
 տարվող թարգմանության ժամանակ հա-
 յերն բաղադրյալ տերմինների ձևավոր-
 ման որոշ դժվարություններ: Այստեղ ու-
 րում ենք շարունակել այդ թեման: Համա-
 ռոտակի հիշեցնենք մեր հարցադրումը:

Защита от оружия массового по-
 ражения տերմինը սովորաբար թարգ-
 մանվում է «պաշտպանություն վանգ-
 վածային խոցման զենքից», որն իմաս-
 տային առումով ճիշտ թարգմանություն է
 և լեզվական առումով էլ հարթ է, բը-
 նական է հնչում: Բայց այսպիսի ձևա-
 կերպմամբ տերմինն ունի մի էական թե-
 րություն. խոսքի մեջ ընդունելի ձևով
 այն հանդես է գալիս միայն մի դեպքում,

երբ այդպիսի բաղադրյալ տերմինի ա-
 ռաջատար բառը, սովյալ դեպքում «պաշտ-
 պանություն»-ը կիրառվում է ուղիղ ձե-
 վով: Օրինակ՝ «Կազմակերպվեց պաշտ-
 պանություն... զենքից», «Նա ապահովեց
 պաշտպանությունը... զենքից»: Բայց բա-
 վական է այդ բառը դրվի թեք հոլովով, և
 տերմինի կիրառության հարցը խիստ
 բարդանում է. «դիմել պաշտպանության
 վանգվածային խոցման զենքից», «պաշտ-
 պանության համար վանգվածային խոց-
 ման զենքից» և այլն:

Այստեղ հարցը լուծվում է բաղա-
 դրյալ տերմինի շարադասության փո-
 փոխմամբ. «դիմել վանգվածային խոց-
 ման զենքից պաշտպանության», «վանգ-
 վածային խոցման զենքից պաշտպա-
 նության համար» և այլն: Այսպիսով ըս-

տալովում է տերմինի երկու շարադասական տարբերակ՝ «պաշտպանություն պանգվածային խոցման վենքից» և «պանգվածային խոցման վենքից պաշտպանություն»: Գրանյից առաջինը լեզվական առումով հարթ է, բայց նրա կիրառությունը խիստ սահմանափակ է, երկրորդը, ընդհակառակը, լեզվական առումով այնքան էլ հարթ չէ, բայց կիրառության սահմանափակություն չունի: Իհարկե, տարբերակների առկայությունը տերմինի համար բացասական հանգամանք է, բայց այստեղ այլ ելք չունենք, երկուսն էլ (այլ դեպքերում՝ նաև ավելի) պետք է կիրառենք, ընդ որում առաջին կարգի տարբերակները՝ հատկապես խոսքից դուրս, ինքնին վերցված, որպես գլխաբառ հանրագիտական, նաև այլ բառարաններում, որպես վերնագիր և այլն, երկրորդ կարգի տարբերակները՝ վերոհիշյալ դեպքում:

Նշված դժվարությունների հաղթահարման համար հարկ է լինում կիրառել նաև այլ միջոցներ, որոնց մասին էլ կխոսենք այստեղ:

Подготовка молодежи к военной службе տերմինի բնական թարգմանությունն է «երիտասարդության նախապատրաստում պինվորական ծառայության», շարադասական տարբերակը՝ «պինվորական ծառայության երիտասարդության նախապատրաստում»: Բայց վերջինը շատ անհարթ է: Այստեղ վիճակը շտկելու համար կարելի է օգտագործել բուրժ կետադրական նշանը՝ «պինվորական ծառայության՝ երիտասարդության նախապատրաստում»: Բայց դա քիչ է. այս շարադասությամբ անորոշ առումով տրական հոլովը՝ «ծառայության», ձևով համընկնում է սեռականի հետ և չի ընկալվում որպես տրական: Ուրեմն կարելի է այստեղ օգտագործել (թեև ոչ բոլոր դեպքերում) որոշիչ հոդը՝ «պինվորական ծառայությանը երիտասարդության նախապատրաստում»: Գործին ավելի շատ է նպաստում «համար» կապի օգտագործումը՝ «պինվորական ծառայության համար երիտասարդության նախապատրաստում»: Սա արդեն վատ չէ (թեև

հակիրճությունը տերմինին ներկայացվող պահանջներից մեկն է):

Նույնը կարելի է ասել նաև готовность подразделения к бою, представление к награде, годность к военной службе և նմանատիպ այլ տերմինների կամ պարպապես բառակապակցությունների հայերեն համարժեքների մասին. «ստորաբաժանման պատրաստություն մարտի» և «մարտի համար (մարտին) ստորաբաժանման պատրաստություն», «ներկայացում պարգևատրման» և «պարգևատրման համար (պարգևատրմանը) ներկայացում», «պիտանիություն պինվորական ծառայության» և «պինվորական ծառայության համար (ծառայությանը) պիտանիություն» և այլն:

Битва за Кавказ տերմինի հայերեն համարժեքի շարադասական տարբերակները կլինեն՝ «ճակատամարտ Կովկասի համար» և «Կովկասի համար ճակատամարտ»: Երկրորդ տարբերակն ավելի հստակ դարձնելու համար կարելի է օգտագործել նաև «մղվել» բայը, ընդ որում կախված համատեքստից՝ տարբեր ձևերով. «Կովկասի համար մղվող (մղված, մղվելիք) ճակատամարտ»:

Стрельба на полигоне տերմինը բնական թարգմանությամբ կլինի «հրաձգություն ռազմավորձադաշտում»: Մըլուս տարբերակի համար ավելի լավ է «ռազմավորձադաշտում տեղի ունեցող (ունեցած, ունենալիք) հրաձգություն» ձևը, քան՝ «ռազմավորձադաշտում հրաձգություն» (թեև առաջին դեպքում բաների թիվը կրկնակի ավելի է):

Նույն ձևով էլ помощь беженцам տերմինը բացի «օգնություն փախստականներին» բնական ձևից ավելի նպատակահարմար է թարգմանել «փախըստականներին ցույց տրվող (տրված, տրվելիք) օգնություն» ձևով, քան՝ «փախըստականների օգնություն» կամ «փախըստականների օգնություն»: Վերջին ձևն անհաջող է նաև նրանով, որ երկխմաստ է (բայց հաճախ է կիրառվում), հակապվում է և՛ որպես помощь беженцам, և՛ որպես помощь беженцев:

Իսկ ահա измена родине տերմինի

դիմաց «դավաճանություն հայրենիքին» և «հայրենիքին դավաճանություն» շարահասական տարբերակներից բացի օգտագործվում է նաև «հայրենիքի դավաճանություն» տարբերակը, որը խոտելի չէ: Հետաքրքիր է, որ «նվիրվածություն հայրենիքին» և «հայրենիքին նվիրվածություն» տարբերակների հետ մեկտեղ չի կարող գործածվել նաև «հայրենիքի նվիրվածություն» ձևը, դա արդեն սխալ կլինի:

Работа с личным составом տերմինի «աշխատանք անձնակազմի հետ» բնական թարգմանության հետ շարահասակության փոփոխմամբ և համապատասխան բառի ավելացմամբ ստեղծվել է «անձնակազմի հետ տարվող աշխատանք» հաջող տարբերակը: Բայց «պաշտպանության նախարարության անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն» տերմինի մեջ առաջ է գալիս նոր անհարթություն, քանի որ առկա է երկիմաստություն. կարող է թվալ, թե աշխա-

տանքը տարվում է պաշտպանության նախարարության անձնակազմի հետ: Այդպիսի դեպքերում կարելի է օգտագործել բուժ կենտադրական նշանը, որն ունի արտասանական դադարի նշման, դրանով իսկ նաև իմաստի շփոթության կանխման գործառույթ. «պաշտպանության նախարարության՝ անձնակազմի հետ տարվող աշխատանքի վարչություն»:

Ինչպես տեսնում ենք, կարելի է շարահասության և այլ քերականական գործոնների օգնությամբ, որոշակի բառերի ավելացմամբ, նաև բուժի օգնությամբ հաղթահարել հայերեն բաղադրյալ տերմինների ձևավորման գործում առաջ եկող լեզվական դժվարությունները: Ավելացման համար պիտանի բառերի քանակը նշվածներով չի սահմանափակվում, դրանք շատ են, և յուրաքանչյուր դեպքում համատեքստը հուշում է դրանք:

РАЗЪЯСНЕНИЯ

ВАРИАНТЫ СОСТАВНЫХ ТЕРМИНОВ ПО СОСТАВУ СЛОВ И МОРФОЛОГИЧЕСКОМУ ОФОРМЛЕНИЮ

В предыдущем номере журнала в разделе «Разъяснения» «Словаря номера» мы рассмотрели некоторые сложности в оформлении армянских составных терминов при переводе с русского языка. Здесь мы хотим продолжить эту тему. Вкратце напомним постановку вопроса.

Термин «защита от оружия массового поражения» обычно переводится պաշտպանություն Գանգվաճախին խոյման զենքի (что является правильным переводом в смысловом отношении и гладким, естественно звучащим выражением в языковом аспекте. Но таким образом оформленный термин имеет тот серьезный недостаток, что в речи выступает в приемлемой форме лишь тогда, когда его ведущее слово, в данном примере — պաշտպանություն, применяется в

прямой форме. Например, Չափմակերպվեց պաշտպանություն... զենքի («Была организована защита от оружия...»), Նա ապահովեց պաշտպանությունը ... զենքի («Он обеспечил защиту от оружия...»). Но достаточно, чтобы слово стояло в косвенном падеже, как вопрос применения термина сильно осложняется: դիմել պաշտպանության Գանգվաճախին խոյման զենքի («прибегнуть к защите от оружия массового поражения»), պաշտպանության համար Գանգվաճախին խոյման զենքի («Для защиты от оружия массового поражения»).

В таком случае вопрос решается путем изменения порядка слов в составном термине: դիմել Գանգվաճախին խոյման զենքի պաշտպանության, Գանգվաճախին խոյման զենքի պաշտպանության համար и т. д. Таким об-

разом возникают два варианта термина по порядку слов: *պաշտպանությունը վահագնաձայնի խոյան անբիս* и *վահագնաձայնի խոյան անբիս պաշտպանությունը*. Первый из них в языковом аспекте является гладким, но его применение сильно ограничено. Второй же в языковом аспекте несколько шероховат, но зато не ограничен в применении. Конечно, наличие вариантов для термина является отрицательным обстоятельством, но в данном случае иного выхода нет: оба варианта (в иных случаях и более) должны применяться, причем варианты первого рода — в особенности вне речи, взятые сами по себе, в качестве заглавного слова в энциклопедических и иных словарях, в качестве заглавия и т. п., варианты второго рода — в вышеуказанном случае.

Для преодоления подобных трудностей приходится прибегать и к иным средствам, о которых пойдет здесь речь.

Естественный перевод термина «подготовка молодежи к военной службе» — *երիտասարդության նախապատրաստումը զինվորական ծառայության, синтаксический вариант — զինվորական ծառայության երիտասարդության նախապատրաստումը*. Однако последнее выражение очень уж неуклюже. Чтобы выправить положение, можно здесь употребить знак препинания «,», соответствующий тире и двоеточию: *զինվորական ծառայության՝ երիտասարդության նախապատրաստումը*. Но этого не достаточно: при подобном оформлении дательный падеж без определенного артикля — *ծառայության* — совпадает по форме с родительным и не воспринимается как дательный. Значит, здесь можно применить определенный артикль (хотя и не во всех случаях): *զինվորական ծառայությանը երիտասարդության նախապատրաստումը*. Решению вопроса

еще более способствует употребление союза *համար* («для»): *զինվորական ծառայության համար երիտասարդության նախապատրաստումը* («подготовка молодежи для военной службы»). Это уже звучит неплохо (хотя и краткость является одним из требований, предъявляемых к термину).

То же можно сказать и о терминах «готовность подразделения к бою», «представление к награде», «одность к военной службе» и других им подобных или простых словосочетаниях: *ստորաբաժանման պատրաստությունն մարտի և մարտի համար (մարտին) ստորաբաժանման պատրաստությունը, ներկայացումը պարգևատրության և պարգևատրության համար (պարգևատրությանը) ներկայացումը, պիտանիությունը զինվորական ծառայության և զինվորական ծառայության համար (ծառայությանը) պիտանիությունը և т. д.*

Синтаксическими вариантами армянского эквивалента термина «битва за Кавказ» являются: *ճակատամարտը Կովկասի համար և Կովկասի համար ճակատամարտը*. Чтобы второй вариант сделать более четким, можно добавить слово *մղել* («вести»), причем в зависимости от контекста — в различных формах: *Կովկասի համար մղվող (մղված, մղվելիք) ճակատամարտը* — «битва, введущаяся (проведенная, которая будет вестись) за Кавказ».

Естественный перевод термина «стрельба на полигоне» — *հրաձգությունը նախնափորձադաշտումը*. В качестве другого варианта предпочтительна следующая форма: *նախնափորձադաշտում տեղի ունեցող (ուներկայից) հրաձգությունը* — «стрельба, имеющая (имевшая, которая будет иметь) место на полигоне» (хотя во втором случае количество слов вдвое больше).

Таким же образом термин «помощь беженцам» кроме естественной формы *օգնությունը փախուցված*

ներին целесообразно переводить փխլրառականներին ցույց տրվող (տրված, տրվելիք) օգնություն—«помощь, оказываемая (оказанная, которая будет оказана) беженцам», нежели փխլրառականներին (дательный падеж) օգնություն или փխլրառականների (родительный падеж) օգնություն. Последняя форма неудачна еще и потому, что двусмысленна (хотя и часто употребляется): может быть понята и как «помощь беженцам», и как «помощь беженцев».

А вот для термина «измена родине» кроме вариантов դավաճանություն հայրենիքին и հայրենիքին (дательный падеж) դավաճանություն употребительна и форма հայրենիքի (родительный падеж) դավաճանություն, которая также приемлема. Интересно, что при наличии вариантов նվիրվածություն հայրենիքին и հայրենիքին (дательный падеж) նվիրվածություն—«преданность родине»—недопустима форма հայրենիքի (родительный падеж) դավաճանություն, это уже просто ошибка.

Наряду с естественным переводом термина «работа с личным составом»—աշխատանք անձնակազմի հետ используется и довольно удачно составленная посредством изменения порядка слов и добавления со-

ответствующего слова форма անձնակազմի հետ աշխատանք («проводимая с личным составом работа»). Но в термине պաշտպանություն նախարարության անձնակազմի հետ տրվող աշխատանքի վարչություն («управление министерства обороны по работе с личным составом») возникает новая нескладность, поскольку наличествует двусмысленность: может создаться впечатление, что работа проводится с личным составом министерства обороны. В таких случаях можно употреблять знак препинания «`», который имеет функцию обозначения паузы в произношении, а следовательно и предотвращения смысловой путаницы: պաշտպանության նախարարության` անձնակազմի հետ տրվող աշխատանքի վարչություն.

Как видим, можно путем использования синтаксических и иных грамматических факторов, добавления определенных слов, а также с помощью знака «`» преодолеть языковые трудности в образовании армянских составных терминов. Отметим, что слова, которые можно использовать в качестве дополнительных, не ограничиваются приведенными выше, их много, и в каждом конкретном случае их выбор диктуется контекстом.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գեներալ-մայոր *Մ. Հ. Աբրահամյան*, փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Պ. Բալայան*,
փիլ. գ. թ., դոց. *Վ. Խ. Բաղդասարյան*, փոխգնդապետ, բժշկ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Ն. Հարությունյան*,
լիցիտենանտ, փիլ. գ. թ., դոց. *Ա. Հ. Հարությունյան*, գեներալ-լեյտենանտ *Վ. Վ. Հարությունյան*,
գեներալ-մայոր *Ս. Ա. Մարտիրոսյան*, գեներալ-մայոր *Լ. Ա. Մարտիրոսով*,
գվարդիայի պաշտոնաթող փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., ՀՀ գիտ. վաստ. գործիչ *Վ. Ա. Մուրադյան*,
մայոր, տեխ. գ. դ., ռազմական գիտությունների Ռուսաստանյան ակադեմիայի
ակադեմիկոս *Ա. Ե. Սարգսյան*, գեներալ-լեյտենանտ *Ն. Գ. Տեր-Գրիգորյանց*, գնդապետ, քաղ. գ. դ.,
ռազմական գիտությունների Ռուսաստանյան ակադեմիայի ակադեմիկոս *Հ. Ա. Բոթանջյան*,
խորհրդատվություն անգլերենի տերմինաբանության վերաբերյալ՝
փիլիսոփայության դոկտոր *Ա. Արմենյանի*

Պատասխանատու քարտուղար՝ *Դ. Ա. Չիլինցարյան*
Հայերեն տեքստի խմբագիր՝ *Վ. Խ. Բաղդասարյան*
Ռուսերեն տեքստի խմբագիր՝ *Բ. Պ. Բալայան*
Ձևավորող նկարիչ՝ *Ա. Հ. Նարսիսյան*
Տեխնիկական և գեղարվեստական խմբագիր՝ *Ռ. Խ. Գևորգյան*

Տեքստերի թարգմանությունը՝ *Ա. Ա. Հովհաննիսյանի*,
Ս. Ա. Միրոյանի, *Դ. Ա. Չիլինցարյանի*, *Կ. Ռ. Սաքապետոյանի*

Համակարգչային սոփաստումը՝ *Մ. Հ. Թադևոսյանի*, *Ռ. Է. Ֆատյանի*,
Լ. Ա. Խնդոյանի, *Լ. Հ. Կիրակոսյանի*, *Ս. Ա. Կյուրեղյանի*, *Գ. Ն. Մովսիսյանի*

Լուսանկարչական ապահովումը՝ «Արմենպրես» գործակալության

Հանձնվել է շարվածքի 4.08.1997: Ստորագրվել է տպագրության 30.09.1997: Թուղթը՝ օֆսեթային:
Ֆորմատը՝ 70 × 108 1/16: Հրատարակչական 6,6 մամուլ: Պայմանական տպագրական 8,4 մամուլ:
Տպարանակ 500: Տառատեսակը՝ «Ռայմ» և «Բայթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Գինը՝ պայմանագրային: Վկայական՝ 523: Դասիչ՝ 69263:

Շարվածքը կատարվել է ՀՀ ՁՈՒ-ի ԳԾ հաշվողական կենտրոնում:
Տպագրվել է «Ամարաս» տպարանում:

Հանդեսի տպագրության հովանավոր՝ *Գ. Կ. Մառուկյան*:

**ԱՎԱՆԱՎՈՐ ԶՈՐԱՎԱՐԸ, ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԸ
ВЫДАЮЩИЙСЯ ПОЛКОВОДЕЦ, ГОРЯЧИЙ ПАТРИОТ
THE PROMINENT COMMANDER, PASSIONATE PATRIOT**

Մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը, շարունակելով դարավոր ավանդույթը, կողնի ծառ է տնկում մեծ պորավար Վարդան Մամիկոնյանի ընկած ծառի տեղում.
Իջևան, 1976 («Баграмян. Фотоальбом»)

Հայրենական մեծ պատերազմ.
1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի շտաբում, հեռատիպի մաս
(«Баграмян. Фотоальбом»)

Մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը
Հայրենական պատերազմի վետերան հայ զինորդների հետ
(«Баграмян. Фотоальбом»)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՓՈԽՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԿՆՔՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ
(ՄՈՍԿՎԱ, 1997 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍ)

ПОСЛЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ДОГОВОРА О ДРУЖБЕ
И ВЗАИМНОЙ ПОМОЩИ МЕЖДУ АРМЕНИЕЙ И РОССИЕЙ
(МОСКВА, АВГУСТ 1997 Г.)

AFTER THE CONCLUSION OF THE AGREEMENT ON FRIENDSHIP
BETWEEN ARMENIA AND RUSSIA
(MOSCOW, AUGUST 1997)

«Հայաստանի և Ռուսաստանի հարաբերություններն ընդհանուր առմամբ
կարելի է բնութագրել որպես ռազմավարական գործընկերություն»

Լ. Տեր-Պետրոսյան

Պայմանագրի կնքման արդյունքներով
«Մոսկովսկիե նովոստի»-ին տրված հարցազրույցից
(«Московские новости», 31 августа-7 сентября 1997 г.)

Հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամության հուշարձանը՝ տեղադրված Մոսկվայում
քաղաքի 850-ամյակի առթիվ (հեղինակ՝ Ֆ. Սողոյան)

Памятник дружбы армянского и русского народов, установленный в Москве
в связи с 850-летием города (автор Ф. Согоян)

The memorial of Friendship of the Armenian and Russian nations, erected in Moscow
in dedication to the 850-th anniversary of the city (Author F. Soghojan)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿ

3 • 1997